

Alfons el Vell
duc de Gandia, marquès de Villena
i comte de Ribagorça

Lletra a sa filla Joana,
de càstig e de bons nodriments

Edició i estudi de **Rosanna Cantavella**

AV

www.todocoleccion.net

Alfons el Vell

duc de Gandia, marqués de Villena

i comte de Ribagorça

Lletra a sa filla Joana,

de càstig e de bons nodriments

Gandia 2012

VIé Centenari de la mort d'Alfons el Vell,

duc reial de Gandia

El treball d'aquesta autora s'inscriu en el marc del projecte d'investigació
FFI2008-00826/FILO, del Ministerio de Educación y Ciencia-SGPCyT.

Edita: CEIC Alfons el Vell
www.alfonselvell.com

© D'aquesta edició, CEIC Alfons el Vell, 2012
© Del text: Rosanna Cantavella Chiva, 2012

Composició: Buenalettra
Portada: Estudi Pau Lagunas
Impressió:
ISBN: 978-84-96839-46-5
DL:

Libre imprés amb paper Gardapat 13, procedent d'explotacions de fusta sostenible.

Alfons el Vell
duc de Gandia, marqués de Villena
i comte de Ribagorça

*Lletra a sa filla Joana,
de càstig e de bons nodriments*

Edició i estudi de
Rosanna Cantavella
(Universitat de València)

Gandia 2012
VIé Centenari de la mort d'Alfons el Vell,
duc reial de Gandia

Quaderns Comarcals, núm. 26

Taula de continguts

PRESENTACIÓ	7
LA LLETRA I EL CONSELL, EN EL SEU MANUSCRIT	11
LES OBRETES FEMENINES	17
EL CONSELL DE BONES DOCTRINES	27
LA LLETRA A SA FILLA JOANA, DE CÀSTIG E DE BONS NODRIMENTS	33
Els fills d'Alfons el Vell	33
Joana i Joan Ramon Folc	36
La Lletra i el seu autor	41
OBSERVACIONS LINGÜÍSTIQUES	47
Observacions lèxiques	50
CRITERIS D'EDICIÓ	55
LLETRA A SA FILLA JOANA, DE CÀSTIG E DE BONS NODRIMENTS	57
GLOSSA A LA LLETRA A SA FILLA JOANA	65
APÈNDIX: CONSELL DE BONES DOCTRINES	79
OBRES CITADES	93

Presentació

—7

En Alfons el Vell, duc de Gandia, marquès de Villena i comte de Ribagorça i de Dénia (1332?-1412), es dona una concentració de poder polític extraordinària per a algú que no va portar corona reial. Fill de la casa de Barcelona (era nét de Jaume II), va arribar a ostentar màxims honors en dos regnes alhora: Aragó i Castella. Ell representa un nou tipus de jugador en el tauler de la política a escala transnacional; una política que ja no és sols (però també) la de les guerres dels cavallers amb arnés, sinó, com més va més, la dels negociadors. Com a tal, Alfons d'Aragó és un home que entén perfectament la manera com es governa a la tardor de l'edat mitjana.

El punt d'inflexió en el joc polític d'Alfons el Vell, el va constituir de ser fet presoner a la batalla de Nájera (1367), cosa que el va obligar a hipotecar-se la vida: la

seua vida i la dels seus. Va haver de pagar rescats astronòmics (per ser alliberat va haver de deixar els seus fills Alfons i Pere com a ostatges), que el van deixar en desavantatge respecte d'alguns altres jugadors de la cúpula política. Sense Nájera, qui sap si no hauria estat possible que Alfons el Vell arribàs a ostentar, en la seua vellesa, la corona reial d'Aragó.

Aquest alt jugador de la política ibèrica, que també va ser conestable de Castella, i va reunir sota la seua mà amplis territoris tant d'Aragó com de Castella, va viure com corresponia a tal senyor feudal, i es va relacionar amb importants escriptors. El primer duc de Gandia és coetani de Francesc Eiximenis i de sant Vicent Ferrer, que moren pels mateixos anys que ell. A la seua mort, Ausiàs March –fill del que havia estat procurador general del duc, el també poeta Pere March– té dotze anys. Alfons d'Aragó mor ara fa sis-cents anys, el 1412: l'any del compromís de Casp, que posa fi a l'interregne rere la mort sense successor del rei Martí l'Humà, i que acaba amb l'ascensió al tron d'Aragó del candidat d'una família que Alfons havia ajudat decisivament, amb el seu cosí Pere el Cerimoniós, a establir-se en el tron de Castella: Ferran de Trastàmara. Els girs polítics que comporta el canvi dinàstic a la corona d'Aragó seran plenament manifestos en la generació d'Ausiàs; per a Alfons el Vell, en canvi, podia ser difícil veure els Trastàmars més que com la família que devia a

la casa de Barcelona la seua entronització a Castella (veg. Castillo 1999, 56-57).

Representant els nous temps de l'alta política baixmedieval, Alfons d'Aragó, a més de ser home d'armes, és home de cultura. No sols té relació amb escriptors religiosos destacats, sinó que ell mateix és capaç de redactar de manera clara, i notablement, en discurs informatiu, com ho mostra la *Lletra a sa filla Joana* que editem aquí.

La *Lletra* apareix en un molt interessant manuscrit, acompanyada, entre altres, per una altra obreta similar en tema i objectiu, però anterior en la seua execució i d'autor anònim: el *Consell de bones doctrines que una reina de França donà a una filla sua*, que també editem en apèndix. Primer, però, posarem en context les dites obres, començant per presentar el manuscrit que les conserva.

La Lletra i el Consell, en el seu manuscrit

Aquestes dues peces breus van ser editades per Antoni de Bofarull (1868) i per Lluís Serra i Riera (1928), tot i que sense regularització de puntuació ni acompanyament de notes. Serra Vilaró va reproduir la *Lletra* dins la seua *Història de Cardona* (1966, 331-33), i Enric Ferrer Solivares i Joan Pellicer la van incloure també a la seua antologia d'escriptors saforencs (1986). Posteriorment va aparèixer la meua edició filològica, primera versió del present treball (Cantavella 1991). La *Lletra i el Consell* també van atraure l'atenció d'Alice A. Hentsch, que les ressenyà a *De la Littérature didactique du Moyen Âge s'adressant spécialement aux femmes* (1903, 189-93).

Les dues peces són anteriors al segle xv i es conserven, l'una al costat de l'altra, en un únic exemplar: el manuscrit miscel·lani 3-1-7 de la Biblioteca de la Reial Acadè-

mia de Bones Lletres de Barcelona,¹ les dades fonamentals del qual són les següents:

Aquest còdex no és un modest llibre registre; té, en canvi, algunes característiques de llibre *cortese di lettura*, un objecte ric. Això fa pensar en un primer posseïdor benestant, potser un noble. El còdex està constituït íntegrament per pergamí; de 36 x 25 cm, ve escrit en lletra gòtica llibrària, de la primera meitat del segle xv, probablement del primer terç. El principal element de datació de les obres que s'hi contenen són dues referències a Alfons el Vell com a duc de Gandia, honor que no assolí fins 1399: a la dedicatòria del *Scipió e Aníbal* (xx ro) —obra escrita abans de 1410 (Rico 1984, 285)— i al títol de la seua *Lletra* (xxxviii vo). Sabem, pel que fa al *Breviloquium*, també inclòs ací, que en 1404 Martí l'Humà desitjava aconseguir-lo, i en demanà una còpia als franciscans de Perpinyà, que en tenien un exemplar, bé que no sabem si en llatí o en català (Rubió i Lluch 1908, I, 430).

---

1. Es tracta del ms. A, segons les sigles de Martí de Riquer a la seua edició del *Scipió e Aníbal* d'Antoni Canals (Riquer ed. 1935, 26). Abans de la meua descripció (Cantavella 1991) ací reproduïda, ja en va fer una aproximació Milagros Villar Rubio (1988, I, 51-56). Lluís Cabré (ed. 1990, I, 108-10) en va fer també unes breus però importants observacions, sols parcialment publicades després a Cabré (ed. 1993). Aquest manuscrit figura inventariat a BITECA (<http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon>), on tenen fitxa tant la *Lletra* com el *Consell*.

El manuscrit presenta els cantons interns superior i inferior molt deteriorats, tot i que això només afecta la lectura d'una paraula a la nostra transcripció (b ... ments, al *Consell*, § 16). Es troba escapçat; la primera pàgina és la viii; comença a numerar-se a la següent, la ix, en la foliació coetània al text, i la darrera n'és la xxxix. Les caplletres van ricament ornades amb filigranes de blau i roig, colors que també s'alternen als calderons, fins a arribar, precisament a les nostres dues peces, que tanquen el volum.

En aquestes, els ornaments no apareixen; el color només és present a les senzilles caplletres roges; també la seua cal·ligrafia és més reduïda que la dels documents anteriors. Si a tot això afegim que aquests dos opuscles finals presenten característiques gràfiques particulars –com veurem més avall–, es fa raonable suposar que foren copiats per una segona mà.²

Com es veurà pels títols del recull, les dues darreres peces s'hi destaquen també perquè van dirigides a un re-

---

2. Villar no assenyala les particularitats ecdòtiques d'aquesta darrera secció, indicant que el ms. fou “copiado por una sola mano” (1988, I, 55). Cabré, en canvi, sí que n'observa les diferències, no sols als nostres documents, sinó també al petit promptuari que du el número 2 al catàleg, per la qual cosa considera que el manuscrit va ser copiat en dues o tres fases (1990, I, 110, n. 52).

ceptor femení. No per això trenquen l'aire didàcticoformatiu del llibre, en ser reculls d'ensenyaments. El fet que aquesta miscel·lània sembla estar confegida amb criteri temàtic s'ha fet observar (Cabré 1990, I, 110, n.52; Martínez 2001, 90-91 i n.11).

Les obres apareixen en l'ordre següent:

- 1) Escapçada traducció catalana del *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum et philosophorum* de Joan de Gal·les. La primera línia de viii ro comença: “déus e los pobles son fets ydolatres“, i a la mateixa pàgina, segona columna, hi trobem la primera rúbrica: *De la prudència, quant a la providència*. Conclou al fol. xix ro.³
- 2) *D'aquestes dotze coses és tengut tot senyor a sos vassalls*; ocupa dues columnes de text repartides entre el fol.

---

3. “No tinguda en compte ni en l'edició de Norbert d'Ordal (1930) ni en els treballs que estudien la difusió peninsular del Gal·lès (recollits a Hauf 1990, 148-49)” (Cabré ed. 1993, 37 n. 88). El punt en què comença el nostre manuscrit correspon a les pàgs. 76-77 d'aquesta edició. D'Ordal sembla desconèixer el text de la RABLB, ja que no l'anomena entre els conservats (*ibid.*, 15). El *Breviloqui* devia córrer en nombrosos exemplars, perquè se n'ha assenyalat encara un cinqué testimoni medieval conservat (Olivar 1988). Veg. també Lee, Reeves i Silano (1989).

xixro i el vo, com aprofitant un espai lliure potser calculat de bestreta.⁴

3) Antoni Canals, *Scipió e Aníbal*, fols. xx ro-xxviii ro.⁵

4) Sèneca, *De providència*, traducció d'Antoni Canals, fols. xxviii ro-xxxv vo.⁶

5) Pseudo-Bernat, *Epístola de sant Bernat, del regiment e cura de la casa, feta al cavaller Ramon de Castell Ambròs*, fols. xxxvi ro-xxxvii ro.⁷

6) *Conseyll de bones doctrines que una reyna de França donà a una filla sua que fonch muller del rey d'Anglaterra*, fols. xxxvii ro-xxxviii ro.

7) *La letra deval escrita féu lo marquès de Villena e compte de Ribagortça, qui après fo intitulat duch de Gandia, per dona Johana, filla sua, quant la maridà ab don Johan, fill del compte de Cardona, per la qual li scrivi càstich e bons nodrimentz dient axí*, fols. xxxviii vo-xxxix ro.

---

4. “Entre aquesta obra [1] i la següent [3] es va interpolar, aprofitant el blanc, un esquemàtic promptuari de regles de govern, obtingut per un procediment similar al comentat a Badia 1989a, 47-48 n. 66” (Cabré ed. 1993, 37 n. 88).

5. Veg. Rico (1983, 263-67, i 1984). Aquesta, i la següent, editades a Riquer (ed. 1935).

6. Veg. Riquer (ed. 1935), Condom (1983), Martínez Romero (1993, i ed. 1995, I, 9).

7. Veg. Bulbena (ed. 1904), Riera (1981), Solà-Solé (1986), Miguel (2009, i en premsa).

Les obretes femenines

La persona que decidí incloure al manuscrit les peces 6 i 7 (el *Consell* i la *Lletra*) hagué de veure'n un evident punt en comú: la voluntat de preparar la dona jove per a les responsabilitats que recauran sobre ella dins el matrimoni. Ja la peça 5 s'havia ocupat de la instrucció en les responsabilitats domèstiques, però l'*Epístola de sant Bernat* està escrita pensant en el *pater familias*, no en la dona. No deixa de tenir la seua lògica que, després d'aquesta obra sobre la importància de l'administració de la casa, s'hi incloguessen el *Consell* i la *Lletra* com una mena de complement formatiu dirigit a la persona encarregada de l'execució o la supervisió –segons els casos– del treball domèstic: l'esposa. En aquestes obres, doncs, primen els consells domèstics pràctics sobre els consells religiosos. Tomàs Martínez (2001, 90-91 i n.11) reflexiona sobre la configuració del manuscrit presentant les dues peces sobre

educació femenina per al matrimoni rere la dedicada a la cura de la casa per al baró, i es pregunta si això no evidència una voluntat educativa en díptic, precedent de la que es trobarà a la literatura de matrimoni del segle xv i, sobretot, a la del xvi.¹

En la mesura que són destinades a la formació femenina, tant la *Lletra* com el *Consell* han de ser emmarcades dins el context de la producció tardomedieval d'obres didàctiques per a dones. A partir del segle xiii es va generalitzar, a l'Occident cristià, la idea que tota dona, atesa la seua diferent complexió espiritual i corporal –se la considerava una ment defectuosa en un cos impur– necessitava ser ensinistrada en el respecte a unes regles paramonacals: obediència, silenci, castedat i enclaustrament; i això encara que el seu destí no fos el convent sinó el matrimoni. El corrent clerical que popularitzà entre els laics una idea tan vella en la tradició patristica va produir

-
1. “Em sembla molt interessant aquesta configuració manuscrita, perquè comporta, tot i les diferències, una forma de veure les coses molt semblant a aquella que ja comprovem analitzant conjuntament el *De institutione feminae* i el *De officio mariti* de Vives, o els *Consells a un casat* i els *Consells a una casada* de Pineda, és a dir un díptic amb dues destinacions, si més no a nivell superficial. La col·locació de les obretes en el manuscrit de l'Acadèmia de Bones Lletres potser obeeix, doncs, a altres raons que a una simple voluntat formativa” (Martínez 2001, 90-91 i n.11).

molts textos amb la finalitat d'inculcar aquest patró de conducta a les dones de totes les condicions socials. L'excusa n'era la intenció de corregir la presumptament innata propensió de la dona al pecat, a través de l'oració i el treball constant. No se li reconeixerà d'ara endavant cap temps de descans: una persona ociosa sol dedicar-se a reflexionar, i els moralistes consideraven els pensaments femenins estúpids o –més freqüentment– malignes. Per fortuna, el dit ensinistrament femení de vegades incloïa l'aprenentatge de la lectura.²

Els resultats d'aquesta obsessió per l'ocupació femenina han perdurat en la nostra societat catòlica i mediterrània amb tota la força fins al darrer terç del segle xx. El filat –abans quasi obligatori, i considerat convenient fins i tot per a filles de reis– desaparegué amb la revolució industrial, però, entre les dones que al segle passat encara practicaven, seguint pautes antiquíssimes, activitats de teixit manual de fil –el ganxet, o la calça–, moltes ho feien perquè encara havien estat ensinistrades en la renúncia absoluta a l'oci: una inveterada pauta de conducta que nasqué del temor dels moralistes medievals als impulsos espontanis femenins.

---

2. Veg. Barton Tobin (1984), Pereira (1983), Klapisch-Zuber (1984), Cantavella (1988), i Fuente Pérez (2011).

Ora et labora: l'espirit del primigeni lema monàstic comença a ser imposat a les joves de manera general al segle XIII: particularment a les d'alta posició, aquelles que havien de comptar amb un major temps lliure potencial. Com que els autors eren clergues, però, els solien escriure més consells sobre l'ora que no sobre el labora, i és un fet freqüent que llibres que es diuen dirigits a la formació de dones siguin simples llibres d'oració i de contemplació. El que semblava suficient als capellans no tenia per què ser-ho per als seglars: els pares de família sens dubte desitjaven que les filles fossen educades en el respecte al Senyor, però no més que en el respecte i servei al seu senyor a la terra: primer, el pare; després, el futur marit. En altres paraules: que una dona fos devota no implicava que també fos bona mestressa de casa. Un ciutadà valencià del xv, el metge Jaume Roig, ho posarà faceciosament en evidència: el protagonista de l'*Espill* s'irrita en casar-se amb una jove que havia crescut a un convent, i descobrir que l'educació monacal l'havia convertida en una inútil, incapaç de dur a terme cap treball domèstic pràctic:

às no sabia: / ço perfumar, / e despensar / confits de monges (...) cordons, frasquetes, / trenes, bossetes, / flocs, agullers. / Del que mullers / deuen haver, / sentir, saber (...) / estalviar / e mesurar, / guardar, fornir, / tallar, cosir, / de mans abtea, / en tot soltea, / honrar, cobrir,

/ amar, servir / en tot complaire, / mai descomplaire,
/ prest obeir, / secret tenir, / gens no en tenia (Carré ed.
2006, vv. 4980-5021).

L'interés del baró laic –pare o futur marit– a oferir o prendre esposes competents promogué, ja des del mateix segle XIII, la redacció de textos per a dones en què l'èmfasi en la religiositat, sense ser deixat de banda, no ocupava tant d'espai com l'atenció a alguns aspectes pràctics de la vida de les dones. I el moment més important, per a la majoria, n'era el casament.³

Aquest nou gènere didàctic per a donzelles núbils, apareix potser estimulat per la preexistència d'un altre, amb el qual s'emparenta: els ensenyaments de pare/mare a fill, o d'oncle a nebot. Aquests, però, són en la

---

3. Sobre el matrimoni medieval veg., entre molts altres, Brooke (1989), Duby (1982 i 1990), Gies i Gies (1987), Brundage (1993), i Gaudemet (1987). Sobre els rituals i costums del matrimoni cristià medieval, veg. Vinyoles (1999), Searle i Stevenson (1992), Stevenson (1983), Bingham (1871), Narducci (ed. 1873), Klapisch-Zuber (1982 i 1985), Lafon (1972), i Greilsammer (1990). Especialment interessants resulten els tres rituals de matrimoni occitans de Roqueta (1981). Sobre el matrimoni medieval com aliança (política, comercial, etc.), veg., entre molts altres, Molho (1994), Ybarra (1999), i Bratsch-Prince (2002): aquest darrer sobre les polítiques matrimonials de la tremenda Violant de Bar.

seua majoria textos per a la formació intel·lectual, o per a la vida en general, poques vegades per al matrimoni. Veg. Feros (2005), que considera el nostre gènere com a part d'aquell conjunt; és interessant també el treball de Giallongo sobre l'educació medieval de la infantesa (1990).

Secularment s'havia encomanat a la tradició oral femenina, i en especial a la mare, la tasca d'alliçonar millor o pitjor la jove sobre com administrar l'economia domèstica, conviure amb el marit i governar els futurs fills; o, encara més, com adaptar-se a la nova vida després d'un tall radical com el que representava abandonar la casa paterna i integrar-se en el grup familiar del marit.⁴

---

4. Francesco da Barberino (1264-1348) escriu, al *De reggimento e costumi di donna*, que abans del matrimoni cal fer-se instruir per la mare en alguns punts (Henstch 1903, 110). La utilitat de l'ensenyament de mare a filla es podia reconèixer, però no es lloava perquè la mare, al cap i a la fi, era dona i, com a tal, podia transmetre també les argücies femenines per desobeir el sistema moral. La mostra hiperbòlica més famosa d'aquesta convicció serà, sens dubte, la que trobem al *Corbaccio*, on les mares arriben a ser acusades d'estimular les filles a l'adulteri: "Da questa (...) sapienza (...) ne nasce una ottima dottrina nelle figliuole: a tutte insegnano rubare i mariti, come si debbano ricevere le lettere dagli amanti, come ad esse rispondere, in che guisa metterseli in casa (...). Folle è chi crede che niuna madre si diletta d'averne miglior figliuola di sé o piu pudica" (Nurmela ed. 1968, 80).

L'atenció a la pedagogia femenina germinà amb força al si de les ciutats que, com a societats amb necessitats creixents, anaven interessant-se en una preceptiva social pràctica, i s'arribà a considerar convenient incorporar a les obres d'educació femenina alguns d'aquells antics consells orals, essencialment consistents en com aprendre a suportar amb paciència les possibles debilitats del futur marit i administrar bé la casa –evitant els conflictes amb la nova família i els nous servents –, comportant-se de manera modèlica i evitant l'ociositat. I això s'ha d'aprendre perquè, com diu Alfons d'Aragó a la *Lletra* (§ 2), les joves fadrines –de classe acomodada, hem d'afegir– no estaven avesades a administrar la casa dels pares, on no tenien responsabilitats.

Una enumeració de textos produïts als segles XIII i XIV participant d'aquest esperit hauria d'incloure: el *Livre des manières* d'Étienne de Fougères, els dos *Enseignements* de sant Lluís dirigits a sengles filles (en què possiblement s'inspira la nostra *Lletra*), els capítols corresponents a *Des quatre tens d'aaqe d'ome* de Felip de Novara, el *Miroir des dames*; el ja citat *Del reggimento e costumi di donna* de Francesco da Barberino de manera molt detallada: potser és l'obra més completa en ensenyaments pràctics (l'autor era notari); els *Dodici avvertimenti* (precedent directe d'obres com el nostre *Consell* o com el molt més pràctic *How the Good Wuij Taughte hir Dough-tir*, els *Enseignements à ses filles* del cavaller de la Tour Landry,

i el *Ménager de Paris*.⁵ Sens dubte, la gran difusió que adquirí el conte de Griselda a través de la versió llatina de Petrarca es troba relacionada amb la intenció d'aquestes obres, i així sembla indicar-ho el fet que almenys dues traduccions –la catalana i la francesa– foren dedicades a dones casades.⁶

A la Corona d'Aragó, l'obra més coneguda d'aquesta línia és el *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis. Si bé l'autor és clergue, i la major part dels capítols de l'obra estan dedicats a la pràctica espiritual, el framenor els situa dins la part corresponent a l'estament de dones religioses, i només entra en aquesta matèria després d'haver despatxat

-
5. Vegeu les ressenyes corresponents a aquesta llista al ja citat repertori d'Alice Hentsch (1903). Veg. també, entre altres, Sansone (ed. 1957), Montaiglon (ed. 1854), Gori (ed. 1885), Grigsby (1963), O'Connell (ed. 1979), i Mustanoja (ed. 1948).
  6. Bernat Metge dedicà el *Valter e Griselda* a la dama Isabel de Guimerà (veg. Tavani 1979); Philippe de Mezières inclou la història al seu *Livre sur la vertu du sacrement de mariage espirituel* (1385-86), dedicat a Jehane de Chastillon, esposa de Pierre de Craon (Williamson 1984, 447-56). Sobre la bàsica ambigüitat del conte boccaccià –monstruós *exemplum* o subtil ironia –, que modernament ha donat lloc a múltiples interpretacions, veg. Savelli (1983-84, 278-301), Closa Farrés (1991), Matsuda (1997) i Nocita (2008). Quant a la seua difusió, veg. Branca (1975, 342-48), Morabito (1990), Duché-Gavet (2007), Kirkpatrick (1983) i Recio (2001).

els altres estaments que viuen en societat: les fadrines, les casades i les viudes. I la part dedicada a les casades està confegida seguint aquest esperit de formació en el respecte i submissió de l'esposa al marit i al seu clan. Aquest escriptor tan relacionat amb Alfons el Vell recorda que ja la Vulgata contenia consells pràctics per al matrimoni. El menoret gironí-valencià hi cita el llibre de Tobies (10, 12-13), glossant-lo àmpliament. Cinc foren els consells de Ragüel a Sara, diu:

que la dona qui marit ha pres deu en special observar e attendre que ella honre sos sogres e am son marit, e que regesca bé sa companya, e que guovern sàviament sa casa, e que guart la sua persona de tota reprehenció (Naccarato et al. ed. 1981, I, 118).⁷

---

7. La glossa d'aquests consells es reparteix de la manera següent: “honre sos sogres”, cap. LXXIV; “am son marit”, caps. LXXV-LXXXIX; “regesca bé sa companya”, cap. XC; “guovern sàviament sa casa”, caps. XCI-XCIII; “guart la sua persona de tota reprehenció”, cap. XCIV (pàgs. 117-44). Eiximenis s’hi refereix a la lloa del passatge per part de Pere Damià, que “en una sua epístola que tramès *ad Henricum, ducem Austrie*, diu així: Gran sentència posà Raguel e sa muyler, preycant sa fylla, e en poques paraules” ((Naccarato et al. ed. 1981, I, 118)). En realitat, Pere Damià s’havia limitat a dir: “Et tamquam archangelus Raphael a Sara filia Raguel daemonium, a quo viduatur, expelle” (*Patrologia latina* 144, col. 439). El menoret, com tantes vegades, s’embolica en les remissions, però sap que ha llegit en un autor medieval el

Com el d'Eiximenis, els dos textos que editem s'inscriuen en aquella producció moral feta en una era culturalment religiosa, però dirigida a cobrir les necessitats de la societat laica: encomanen la jove a Déu, però estan fetes per ensenyar pautes de conducta; unes pautes que –no pot estranyar– prediquen la submissió de la dona cristiana en la tardor medieval. “És, per tant, una literatura més ‘econòmica’ que no teològica” (Martínez Romero 2001, 80). Amb posterioritat a les nostres obretes, creixeria exponencialment la literatura de formació per al matrimoni en Europa. Per a l'àmbit hispànic, veg. Brandenberger 1997, que n'ofereix un excel·lent inventari. Per a la corona d'Aragó al xv i, sobretot, al xvi (Vives, Martí Pineda...), veg. també el ja citat estudi de Martínez Romero (2001).

---

comentari de Tobies 10, 12-13. De fet, bé podia haver-lo espigolat als sermons d'un primitiu coreligionari franciscà: Guibert de Tournai (mort 1288), autor popular al segle XIII, que dedicà tres sermons *ad coniugatas*, on el tema comú era el passatge bíblic citat –que les edicions contemporànies de la Bíblia romana no conserven. Veg. D'Avray i Tausche (1980, 71-119, i esp. 86-87, n. 65).

El Consell de Bones Doctrines

27

Al conte del juriconsult, dins els *Canterbury Tales*, la jove Custance –donada en matrimoni al soldà– es lamenta de la separació dels pares a què l’obliga el casament. El cas d’aquella filla d’emperador era ben corrent a la vida real, i és fàcil suposar que les adolescents de família benestant devien viure de manera dolorosa aquest moment, com ocorre a la filla de la reina de França del nostre *Consell*.

Aquest opuscle embolcalla una enumeració de preceptes per a la dona casada amb una narració exemplaritzant. Els dos blocs són fàcilment observables:

- A) El que obri i tanca l’acció (§ 1-3 i 21-24) : la virtuosa reina casa honradament la filla –amb el consentiment d’ella: “ab voler de la dita donzella” (§ 1)– amb l’hereu al tron d’Anglaterra, i aquesta,

arribat el moment de la partença, sent la tristor de la separació i la inquietud pel seu futur sense la mare. Després dels consells materns, l'actitud de la fadrina ha canviat: se sent plena de confiança i parteix feliç cap al seu destí; seguint els consells de la bona mare, arriba “a bona fi”.

- B) Els consells pròpiament dits, agrupats en nombre de setze, bé que alguns apartats contenen recomanacions variades (§ 4-20). La veu de la mare hi tuteja la filla, mentre que al bloc A la tracta de vós (excepte a la transició del final de § 3: “donar-vos [...] e et man que tu li sies...”).

De fet, el nostre text és la narrativització d'una antiga peça europea que es presentava en forma de llista de consells de mare a filla: el Consell pertany a la mateixa família que l'obra italiana *Dodici avvertimenti che deve dare la madre alla figliuola quando la manda a marito*, escrita al voltant del 1300, i on apareixen ja moltes de les recomanacions ací apuntades.¹ La voluntat fabulatòria del Consell converteix aquelles

---

1. Veg. Hentsch (1903, 119). Sembla injust de despatxar el Consell tot dient que és una “pauvre imitation” dels *Dodici avvertimenti* (*ibid.* 189): res no demostra que el text català derive directament de l'italià, tot i pertànyer clarament a la mateixa família. Hentsch considera, però sense explicar-ho, que la italiana en fou la versió primigènia, i justifica la seua àmplia difusió suposant que cor-

genèriques mare i filla en unes concretes reina i infanta, però, cas no infreqüent en narracions medievals, ací es contravé la versemblança narrativa en certs punts: alguns dels treballs que recomana aquesta reina de França són palesament impropis d'una noble, com haver de netejar personalment la roba del marit (§ 18).

El *Consell*, doncs, ha estat elaborat a partir d'una matèria primera que s'ha embellit amb un pretext narratiu per fer més agradable la seua recepció. No d'altra manera actuen els predicadors quan contenen exemples als sermons; per això aquesta peça té un aire familiar per als lectors de Francesc Eiximenis, que tantes vegades embolcalla una lliçó moral amb una anècdota argumental com a exemple.

29

No és impossible que també l'autor del *Consell* fos clergue, però en tot cas això no implicaria que el punt de vista en fos el del moralista; hem de recordar una vegada més que aquesta obra serveix les necessitats d'educació de la dona en una societat de laics; més encara, en una societat urbana, on no sols la classe més alta necessita ser educada.

---

reria per Europa una traducció llatina d'aquesta, ja que “elle a un caractère si éminemment populaire qu'il me paraît difficile d'admettre qu'il remonte à une source latine. Il me semble plus probable que c'est une traduction ou une adaptation latine de notre traité qui est à la base des autres ouvrages du groupe, tels que le texte anglais *How the Good Wiif [Taughte hit Doughtir]* et la lettre catalane (pgs. 138 et 191)” (Hentsch 1903, 119).

Així s'explica la presència d'algunes recomanacions que un clergue potser no inclouria, com el detall ja observat sobre el moment de la neteja de la roba del marit o, encara més, les recomanacions finals del “setzèn manament” (§ 20).

Aquest darrer apartat sembla una glossa d'allò que Eiximenis anomenava “guardar-se de tota reprensió”: al carrer, ser honesta; a l'església, devota; a casa, companyona; al llit, “amiga” –i, presumiblement, amant: “druda”. Si açò darrer sembla un consell bastant explicable dit de mare a filla, és poc esperable d'un clergue; de fet, el nostre desconegut escrivà –religiós o laic– no s'anima a plasmar-ne la pecaminosa paraula: en aquest fragment han estat omesos els mots fonamentals per entendre plenament el consell sobre comportament sexual (veg. notes a § 20).

El capteniment femení al tàlem conjugal havia estat motiu de consells clericals des de temps antics en cartes, textos hagiogràfics i sermons. El *debitum* matrimonial és sempre enfocat com justament un deure penós –*iugum perpetuae servitutis*– en què l'esposa ha de cedir el cos per obligació, mentre en manté l'ànima allunyada, incontaminada.² La diferència d'actitud que observem ací ens

---

2. Així, l'abat del Cister Adam de Perseigne escriu a la comtessa de Perche que el cos d'ella pertany tot sencer al marit; l'ànima, a Déu. A l'acoblament carnal, ella ha de romandre pensant en l'espòs celestial. A la vida de santa Ida de Herfeld, es diu que aquesta, model d'esposa, usava de l'home “com si no en tingués”.

fa confirmar que l'autor, clergue o no, escriví el *Consell* per servir interessos laics; bé espontàniament, bé per encàrrec.

Casos comentats per Georges Duby (1988, esp. els exemples de les pgs. 40-41, 42 i 54). L'expressió citada prové d'un sermó de Guibert de Tournai (D'Avray-Tausche, 1980, 94). Veg. també D'Avray (2001).

La Lletra a sa filla Joana, de càstig e de bons nodriments

33

A diferència del *Consell*, versió anònima d'un text àmpliament difós, aquesta peça és presentada al manuscrit com a obra d'Alfons d'Aragó: Alfons el Vell (1332?-1412). Va dirigida a la seua filla Joana, amb motiu de les noces d'aquesta, celebrades el 1392, per la qual cosa considerarem aquest any com a data de redacció de la peça.

Els fills d'Alfons el Vell

Alfons el Vell va tenir sis fills legítims: Jaume, Alfons, Pere, Joana, Elionor i Violant. Aquesta darrera va professar com a clarissa; va arribar a ser abadessa del convent de santa Isabel i santa Clara de València, i va realitzar també una fundació de clarisses a Gandia, fundació que no va prosperar (Castillo 1999, 138 i 225). Jaume, el primogènit,

va morir molt jove. Els quatre fills restants es van casar. La política que va seguir aquest gran d'Aragó per a casar els seus fills va ser complicada. Avui dia comptem amb la gran biografia de Jaume Castillo Sainz per informar-nos sobre les negociacions i els trasbalsos que els diferents processos matrimonials van comportar.

En la concessió a Alfons del marquesat de Villena el 1361, ja s'estipulava que Jaume seria l'hereu d'aquest senyoriu, i que casaria amb Elionor, filla natural d'Enric de Trastàmara, que regnaria com Enric II de Castella (Castillo 1999, 121). En morir Jaume, aquest compromís de casament es va traslladar al seu germà Alfons. Quan el seu pare va ser fet presoner a la batalla de Nájera (1367), l'ostatge fou permutat pels seus romanents fills barons, Alfons i Pere, que van quedar, com a penyora, en poder de l'enemic. Per rescatar-los, el Vell va haver de fer mans i mànegues, i, sobretot, negociar i renegociar acords; entre aquests, va cobrar l'avançament dels dots de les promeses d'ambdós fills (Pere havia de casar-se amb l'altra filla natural d'Enric II); i amb els dots avançats, i les transferències líquides del rei Enric, el 1372 Alfons va poder alliberar Pere, que havia passat vuit mesos en poder del comte de Foix. Pere va casar amb Joana de Castella, complint l'acord dels pares, en 1376 (Castillo 1999, 122).

Rescatar el primogènit va demanar un procés molt més complex i llarg; el Jove va acabar passant vint anys a

Anglaterra, primer, i després a França i a Navarra. Quan és alliberat en gener de 1392 (pocs mesos abans del casament de la seua germana Joana), ja té uns vint-i-nou anys. És ben coneguda la rebel·lió d'Alfons el Jove respecte de l'acord de matrimoni que son pare havia signat amb el rei de Castella. Va ser molt complicat per al pare (i car) desfer aquest acord; però ho va fer. Tanmateix, l'alternativa que el Vell va cercar per al fill (Elfa, germana del que seria el seu cunyat, Joan Ramon Folc de Cardona, i que casaria després amb el comte d'Empúries: Serra 1966, 333-34), tampoc no va agradar a Alfons el Jove, que va tornar a refusar complir amb la voluntat paterna (Castillo 1999, 127-28). Sembla que el Jove, durant la seua captivitat, hauria donat paraula de matrimoni a Maria de Navarra, germana de Carles III, amb qui acabà casant-se —amb gran disgust del pare, que no es fiava del rei navarres— (Castillo 1999, 129-30). El matrimoni durà pocs anys per mort de Maria, i el Jove es va tornar a casar el 1415 amb Aldonça de Vilarig, amb qui tampoc no va tenir el desitjat fill legítim.

El cas de l'altra filla del Vell, Elionor, demanaria un estudi profund, ja que de moment la seua vida adulta ens resulta un bon misteri. Elionor es va casar amb el seu cosí germà Jaume de Prades poc abans de 1403; va haver-hi problemes i plets per fer efectiva la totalitat de l'alt dot, però aquest abonament estava complint-se en pagaments

anuals en 1412, quan Elionor ja havia enviudat. Tanmateix, en anys posteriors trobem que el nou duc, Alfons el Jove, no sols havia deixat de realitzar els pagaments anuals, sinó que la tenia confinada. El duc, germà seu, declara al governador que la deslliurarà si aquest respon d'assegurar el bon comportament de la viuda, “car no vol que aquella ature en sa terra, e·n faça en aquella les coses desonestes acostumades fer”. Quines coses deshonestes? I era això veritat, o fruit d'una argúcia del Jove per deixar de pagar l'anualitat deguda a la germana? Elionor va acabar professant de clarissa a València, al convent on Violant, l'altra germana, era abadessa (Castillo 1999, 137-38 i n. 333).

Joana i Joan Ramon Folc

Arribem, per fi, a Joana. El procés de compromís matrimonial de la destinatària de la Lletra d'Alfons el Vell està ben documentat. Joana de Gandia i Joan Ramon Folc de Cardona es van casar quan ambdós tenien disset anys, el 12 de maig de 1392 a Gandia; passat l'estiu, els nuvis mamprengueren viatge al comtat de Cardona (Castillo 1999, 133-34). Però el casament havia patit múltiples postposaments, per circumstàncies externes successives, marcades per les cites polítiques dels dos consogres, que tenien preferència. Aquests havien signat el compromís

matrimonial el 1377, quan els fills comptaven dos anys d'edat (Castillo 1999, 132-33) No sabem, doncs, què es faria finalment de les justes i festes que tenia previstes la vila de Cardona per a la celebració d'aquestes noces l'abril de 1391 (Serra 1966, 330-31). Potser es van realitzar igualment com a celebració del prometatge? En març de 1392, Joana ja figurava com a esposa de Joan Ramon Folc (Castillo 1999, 133).

Joan Ramon Folc (1375-1442) era fill d'Hug, primer comte de Cardona (els ancestres n'havien estat vescomtes), i a la mort del seu pare va heretar el comtat. Va tenir una activa vida política i militar ben documentada. En 1396 va ser enviat per la Generalitat a Sicília, a notificar a l'infant Martí la mort del seu germà, i el va acompanyar de tornada. La vespra de la coronació d'aquest en Saragossa (13 d'abril de 1399), Martí l'Humà el va armar cavaller, i el va constituir almirall d'Aragó. Joan Ramon Folc va succeir el seu pare com a comte de Cardona l'any 1400 (Goñi 1962, 296; Serra 1966, 334). Va ser compromissari a Casp, tingut per urgellista, com el seu germà Antoni de Cardona i de Luna (Goñi 1962, 298-301). Una vegada elegit Ferran Trastàmara, però, Joan Ramon Folc li va jurar fidelitat (no sense reserves), cosa que va ferir Jaume d'Urgell, que el va desafiar (Goñi 1962, 301-02). Va ser confirmat com a almirall pel rei Ferran, i de fet va gaudir de la confiança de la nova dinastia. Joan

Ramon Folc apareix en la coronació de Ferran a Saragossa entre els seus més pròxims, juntament amb Enric de Villena, nebot de la seua esposa Joana. Torna a aparèixer, de nou amb Enric de Villena, i pel mateix temps (1414), en l'entrevista que van mantenir el rei Ferran i Benet XIII a Morella (Goñi 1962, 302).

En 1418 va ser enviat per Alfons el Magnànim com ambaixador al concili de Constança, fet famós que recullen unes prediccions pseudo-arnaldianes.³També existeix una significativa quantitat de documentació conservada sobre la seua intervenció en aquest; intervenció que va ser molt útil als interessos de la corona d'Aragó, però que li va comportar molts problemes (Goñi 1963, 288-90 i 303-311); el més important en fou el seu apresament a Savoia, en el viatge de tornada, per part de Ramon Berenguer Fluvià, antic conseller del comte d'Urgell, que es va resistir tant com va poder a alliberar-lo; episodi acabat feliçment per al de Cardona, però amb moltes despeses (Goñi 1962, 307-309).

En 1423, el comte va portar a Cardona la imatge mariana que després seria coneguda com del Patrocini (For-

---

3. "En lo terme de Anticrist viurà e morrà lo dit Ferrando, car lo dit papa lo haurà maleyt. Enaprés vendrà lo dit subsegüent, qui serà confirmat, e haurà agut procurador lo comte de Cardona en la [cort de]l emperador, qui agregarà consili per fer vnió, qui serà dita, feta e refermada" (Puig i Oliver, 1994, 253 rr. 190-95).

ner i Rafart, 2001, 273), presa com a trofeu de guerra comanant l'esquadra que les corts catalanes havien tramés a Nàpols, en socors d'Alfons el Magnànim, i que a la tornada va saquejar Marsella, en poder dels Anjou (Goñi 1962, 309-10). El comte de Cardona es va destacar molt en tota la campanya napolitana (Serra 1966, 350-54).

Joana i Joan Ramon Folc van tenir quatre fills i dues filles (Goñi 1962, 311). D'aquests, el primogènit Joan Ramon Folc II heretaria el comtat de Cardona. El segon, Hug de Cardona, va ser objecte dels favors de l'avi Alfons, que li va fer donació, el maig de 1407, d'una sèrie d'alqueries i castells valencians; així mateix, a sa mare Joana, l'octubre del mateix any, Alfons donava a la seua mort els castells i valls d'Ebo i Gallinera, a canvi que aquesta deixara al seu càrrec l'educació d'Hug (Castillo 1999, 135-36). Hug es convertiria en un personatge important en la política valenciana del segle xv (García-Oliver ed. 2009-10).

Aquelles donacions del 1407 a Hug i a Joana, són a l'origen del greu conflicte que va sorgir el 1408 entre Joan Ramon Folc i el seu cunyat Alfons el Jove, arran d'unes males paraules que es van intercanviar anant de Morvedre a la Vall de Crist, conflicte que hauria acabat en baralla si no arriba a intervenir el rei Martí, i que va fer que ambdós cavallers s'intercanviaren unes molt interessants lletres de batalla. El Jove acusa el comte de Cardona

d'haver influït en el Vell per desposseir-lo, amb les dites donacions, de territoris que li correspondria heretar a ell; el comte de Cardona s'ofereix, per humiliar-lo, a ajudar el seu cunyat amb les ben públiques dificultats econòmiques d'aquest (Riquer ed. 1968, 5-35; Castillo 1999, 209-10).

Pel que fa a Joana, és molt més reduïda la documentació sobre ella que no sobre Joan Ramon Folc. Sí que sabem que, donat que el marit va ser conseller dels successius reis d'Aragó, i això el va obligar a passar la major part del temps fora del comtat, va ser ella qui, de fet, es va ocupar de governar aquest, en qualitat de lloctinent (Serra 1966, 342). Pel que sembla, va seguir la recomanació que son pare li fa a la *Lletra* de ser devota (§ 3): la documentació la presenta fundant i instituint la capella i el benefici de sant Cristòfor i sant Lluís el 1403; benefici que donà al seu confessor Ramon de Vipèria, i, mort aquest, a l'abat i canonges de sant Vicenç. Així mateix va aconseguir del bisbe d'Urgell, en 1404, que establira com a festa de precepte en Cardona el dia d'aquests sants (Serra 1966, 362-63). Apareix, igualment, el 1410, amb la seua germana Violant (l'abadessa), com a mitjancera en el compromís de pau i treva entre el seu marit i el seu germà Alfons el Jove (Castillo 1999, 210).

Sabem que Joana encara vivia el març de 1421, data de redacció del seu últim testament (Serra 1966, 362).

Ella va morir abans que Joan Ramon, i aquest s'hauria casat en segones noces amb Beatriu de Pallars, de la qual hauria tingut almenys dos fills més (Goñi 1962, 311). Joan Ramon Folc va morir el 1441 (Serra 1966, 370).

Santiago Sobrequés (1973) afirma que Joan Ramon Folc hauria escrit “una bella lletra de consells i instruccions” al fill primogènit, amb motiu del casament d'aquest. Si això es confirmàs (jo he estat incapaç de localitzar-la), tindríem que el comte de Cardona hauria seguit les passes del seu sogre Alfons el Vell en la *Lletra* a Joana.

La Lletra i el seu autor

41

L'any del casament de Joana i Joan Ramon Folc, 1392, Alfons, comte de Ribagorça per herència, era senyor del nou marquesat de Villena, marquesat de què seria desposseït pels nous governants castellans en 1395 (veg. Castillo 1999, 181-93); però encara no havia estat investit duc de Gandia, ja que el ducat li fou atorgat pel rei Martí (en compensació a la pèrdua del senyoriu de Villena, veg. Castillo 1999, 193) en 1399. Com ja ha estat dit, la present còpia de la carta assenyala aquest darrer esdeveniment al títol, per la qual cosa aquesta còpia no en pot ser anterior.

Res no ens fa creure, d'altra banda, que el text pogués ser apòcrif. Comptava amb il·lustres precedents:

el mateix Lluís IX de França, com s'ha dit, escriví dues epístoles a sengles filles quan prengueren marit.⁴ Hem de considerar també l'interès d'Alfons el Vell per la cultura, i especialment per la literatura moral i formativa. Va tenir com a procurador general i home de total confiança el poeta Pere March, pare d'Ausiàs, i fou el destinatari del *Scipió e Aníbal* d'Antoni Canals –obra que, recordem-ho, és present al nostre manuscrit– i del *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis.⁵

-
4. Veg. Hentsch (1903, 80-82), i O'Connell (ed. 1979). La carta a Isabel és la més desenvolupada de les dues; tot i estar escrita en circumstàncies similars i amb el mateix esperit que la d'Alfons, l'obra reial té com a fi únic d'exhortar la filla a un comportament cristià i devot. Hauria estat sorprenent, en tot cas, que l'orgullós rei de França recomanàs explícitament a cap dels seus plançons la submissió a un altre senyor, per més marit que fos.
  5. Veg. Cátedra (1982 i 1988); el capítol “La circumstància cultural: Alfons de Gandia, senyor de Pere March”, a Cabré (1990, I, 107-113); i Cabré (1993, 32-38). Particularment interessants d'aquest darrer resulten les reflexions sobre el *Tractatus de vita et moribus et regimine principum* de l'infant Pere d'Aragó (*ibid.* 34-37), i sobre l'afició d'Alfons el Vell per la literatura de regiment (*ibid.* 37), així com sobre el paper de les corts de la corona d'Aragó (reial o, en aquest cas, ducal) en la literatura: sense fer exactament mecenatge, sí que haurien actuat d'aglutinadores i, alhora, d'intercanviadores d'obres literàries entre els diferents centres del territori: Barcelona, Gandia, València (*ibid.* 38).

Ja hem indicat la similitud genèrica de les nostres dues peces amb diversos capítols del *Llibre de les dones*; precisament el franciscà, que probablement escriví l'obra citada pels volts de 1390 (poc abans del casament de Joana de Gandia, doncs),⁶ la dedicava a la cunyada d'Alfons el Vell, Sanxa Ximeneç d'Arenós.

De fet, els punts de vista del framenor i del noble coincideixen. Per exemple, Alfons recomana a la filla la pràctica de la lectura, en un temps en què no hi havia unanimitat respecte de la conveniència que les dones sabessin llegir: “algunes vegades vullats llegir bons llibres, car los bons llibres fan gran bé a la persona jove en llegir-los” (§ 7).⁷ El senyor de Gandia hauria llegit unes recomanacions similars al regiment de prínceps inclòs al *Dotzè*, que Eiximenis li havia adreçat el 1386. El franciscà hi dedicava un capítol sencer a demostrar la conveniència de la competència lectora femenina: el 554, “Com a les donzelles i les dones deu hom ensenyar de letra”, amb observacions com aquesta:

---

6. Ivars l'havia datada en 1390, i Curt Wittlin, en 1388 (veg. Naccarato et al. ed. 1981, I, xiv n. 11).

7. S'ha de fer notar que el marquès no sols recorre, com encara era usual al XIV, a l'expressió “oir llibres”, sinó també a “llegir-los”. Sobre la qüestió de l'alfabetització de la dona medieval, veg. Fuente Pérez (2011), Mérida (2000) i Klapisch-Zuber (1984); i, pel que fa a la corona d'Aragó, Cantavella (1988).

La sisena [raó per la qual és bo que aprenguen a llegir], car a la dona cové viure sàviament e governar ab seny si matexa e sa casa, e instruhir-hy sos fills e ses filles e sa companya, e com porà fer mills tot açò que si és informada per bons llibres?⁸

El marquès de Villena, doncs, recomana a la filla la pràctica de la lectura. Però només després d’haver-li demanat que “totstemps vullats fer qualque cosa de vostres mans, així com si en devíeu viure” (§ 7). Naturalment, l’esposa del comte de Cardona no necessitaria filar ni cosir per guanyar-se la vida. Però en aquesta frase trobem un eco de l’exemple de l’emperador romà que educà així les filles, segons conta, seguint el *Policraticus*, Joan de Galles al *Breviloquium*, l’obra que obri el nostre manuscrit:

E lo dit Octavià féu instruir ses filles en art de menejar Iana, de filar, de texir, en guisa que si a’cars infortunat venien a estrema pobresa de fortuna, aguessen art per a sustentar se vide (d’Ordal ed. 1930, 60, rr. 6-10).

El gènere epistolar, d’altra banda, era l’objecte de llumïnent retòric més freqüent entre els laics, a causa de la

---

8. Wittlin et al. (eds. 1988, 197). Notem, a més, que Alfons, com Eiximenis, no parla de llibres en general, sinó de “bons llibres”, en l’evident sentit de llibres d’edificació espiritual: la mena d’obres que el mateix Eiximenis escrivia.

gran difusió tardomedieval de l'*ars dictaminis*. Tenim mostres que aquesta inquietud literària per la carta gaudí de prestigi als ambients cortesans de la Corona d'Aragó a l'època del nostre text (veg. Rico 1983, esp. 270-76). De fet, en aquesta simple epístola familiar apunta una certa voluntat d'estil: un desenvolupament clar i progressiu del tema a exposar, i una sintaxi impecable, bé que senzilla; fins i tot podem trobar-hi el típic recurs del *dictamen* a les *sententiae*.⁹ La peça d'Alfons el Vell, doncs, tot i no ser una obra mestra literària, sí que ens confirma la pruija cultural d'un noble que mantingué estrets contactes amb les corts reials dels seus parents Pere el Cerimoniós, Joan I i Martí l'Humà.

---

9. Són els “exemplis” que cita Alfons en un parell d'ocasions: “e diu hom vulgarment: ‘Volets conèixer la persona? Dats-li regiment e senyoria” (§ 2); “car diu l'exempli que aquell demana qui bé serveix” (§ 5). Ací *exempli* no és “apòleg”, sinó “refrany, sentència” (el DCVB registra aquesta accepció al *Tirant*, p. ex.); l'ús de la paraula és generós en català medieval: tota semblança, llarga o curta, és *exempli*. Naturalment, resultava més elegant que les *sententiae* provinguessen d'auctores de prestigi, però no era rar citar refranys (veg. Rico 1983, 274-75): tinguem en compte que el receptor directe n'és simplement una dona.

Observacions lingüístiques

El *Consell* (C) i la *Lletra* (L) presenten una sèrie de curiosos trets gràfics i lingüístics al manuscrit. bé que són prou diferents entre ells.¹ Un dels detalls que primer salten a la vista és la freqüència amb què el copista representa la sibilant sorda com *z*, quan s'esperaria *s*. Això ocorre sobretot a final de paraula, rere *t* (p. ex. C: 3 *sabetz*, 18 *totz*, 21 *manamentz*, 22 *nodrimentz*, 10 *quartz* –però 9 *quarts*–, 13 *amicz*; L 2 *deffallimentz*, 3 *vullatz*, 3 *fetz*, 3 *ditz*, 4 *honretz* –“amets e honretz e temats”–, 7 *moltz* mals); també la trobem ocasionalment en posició intervocàlica representant la sonora (C 6 *jioioza*, 10 *sizè*, L 2 *simpleza*). Es tracta d'una convenció gràfica occitana que pot presentar-se en textos catalans arcaics, o arcaïtzants. També ens remet al

---

1. Les xifres remetent als paràgrafs en què apareixen les formes citades.

registre arcaic un altre tret: la pervivència de les formes C 9 retreyt, 12 retreyta; L 10 feyta, en comptes de retret o feta. El petit traç que converteix la c en ç és, als dos textos, molt fi i clar, i costa de veure. Però hi ha vegades que, sense cap dubte, aquest trencament de la ç no arriba a ser representat (descuït del copista? insuficient tinta?), i així hi trobem, p. ex., C: 22 migencant, 2 partenca, 8 continenca, 16 conexenca, 19 acò; L 1 terca (però 2 terça), 3 acò (però 2 açò), 3 comencament, 3 comencar, 4 facatz, 5 co, 6 facatz, 6 acò (però 6 açò).

S'hi presenten variats casos de s + cons. inicial: C 19 stà, 19 special, 13 sclaus e esclaves, 20 sgleya; a L sols en trobem del molt comú st, i molt pròxims: 6 stiguen, 7 stiguats.

La vacil·lació en la representació de a i e àtones ens indica la clara adscripció del copista a l'àrea lingüística oriental (C 4 vessalls, 13 conexarà, 13 metra, 14 contre, 20 les carreras). Sols en dos casos aquesta confusió es dona en síl·laba tònica (C 14 e –prep. a–, L 3 temats per 'temets', confusió induïda probablement per l'“amats” previ); això, com una altra confusió vocàlica en posició tònica, ha d'atribuir-se a errates: L 5 sagra (però 5 sogra).

La grafia de les laterals també presenta irregularitats ocasionals: C 1 i 2 donzela (però 22 donzella), 19 gellós; L: 2 donzeles, 2 della (de la), 8 gellosia (però 8 gelosa). Especialment significatius, però, resulten els testimonis de

L 1 delte i 3 rahiü. Aquesta darrera forma ens pot indicar que el copista pertany a una àrea geogràfica on es prefeireix la vocalització de la paraula en -u final al més general pas a -l (*raül*). Segons les dades de Coromines, aquesta primitiva forma en -u pervisqué com a mínim fins al pas del xiv al xv al Rosselló.² El copista sembla, a més, conscient d'incórrer en aquest particularisme, ja que s'ultracorregeix en la paraula *deute*, escrivint-la amb l (L 1).

També resulta remarcable la utilització del possessiu amb la forma *vostren*: C 21, L 2, 5 i 5, que igualment remet a un registre antic, o arcaïtzant.

La presència de la grafia *ch* per representar la consonant velar sorda, no estranya del tot en posicions com L 2 *regeschen*, 6 *partescha*, 4 *pocha* (evidentment grafats a partir de *regesch*, *partesch*, *poch*) o fins i tot C 23 *bocha*. És més curiós trobar-la rere *t* (C 4 *enthenes*, 8 *glotha*, 22 *rethé*): potser afany de cultisme? l resulta decididament sorprenent a C 22 *merchès* (per *mercès*): no hi ha base per creure que hi pogués representar una pronúncia velar o palatal; podria ser una simple errata, o fruit de la mateixa pruija culturalista que du el copista del *Consell* a fer un ús abusiu de l'h rere *t*.

És novament al *Consell* on trobem la presència ocasional de la grafia intervocàlica *s*: C 7 *plaser* (en canvi L 3,

---

2. DECLC *arrel*, I, 414 i esp. 415, col. 1 r. 1 i ss.

10 pler) i 17 arresaments, que també remet al registre arcaïtzant, o occitanitzant. Apuntem també altres mostres de divergències morfològiques entre C i L: C fluctua entre 1 vengueren, i 2 i 23 vingué; L 5 presenta vindretz. L'indefinit *queucom* apareix a C 8, però a L 7 trobem *qualque cosa*. En C, a més, hi trobem la forma singular *verges* (5) de nominatiu antic –però en posició d'acusatiu– i una feminització del relatiu, *quales* (7).

Observacions lèxiques

Pel que fa al lèxic, a continuació s'enuncien paraules i expressions de particular interès:

–prendre's ament, C 7, 18: 'tenir en compte, adonar-se'. El DCVB només registra un cas d'ament, al *Sermó del bisbetó* ("yo'm prenh ament"), en el sentit d'"esment", però sense explicar-ne l'etimologia. Tampoc no en trobem exemples al DTCA. Quant al DECLC, a l'entrada *ment* es desenvolupa l'expressió *pendre's esment*, però no s'hi registra aquesta variant. Sí que s'hi al·ludeix a la formació del castellà antic *ementar* (V, 583, col. 2 r. 37), però no a cap paral·lel en català: "La cosa primitiva en la nostra llengua fou, doncs, *esment*, i les locucions *pendre's esment*, *haver esment*, *tenir esment*, *fer esment* i semblants" (*ibid.*, r. 53). De fet, si, com

assenyala Coromines, *prendre esment* deriva de *prendre ex mente*, no és difícil imaginar-ne una variant *prendre *a mente* > *prendre ament* d'extensió limitada, ja que no pervisqué.

–(en) *dexopte*, C 10: ‘de sobte’, provinent de *de-ex-subito*, segons DECLC.³

–*anetar*, C 18: ‘netejar’. No documentat pel DCVB, pel DECLC ni pel DTCA.

–*vingués de pler* (a Déu), C 3: ‘plagués’. El DECLC esmenta aquesta expressió (*plær*, VI, 600, col. 1 r. 31), però no n'especifica el significat. El DTCA en presenta dues mostres, provinents ambdues del *Llibre dels feits*: “a vós e a nós, que a él vinga de *plær*, e que la cosa sia tan gran e tan bona”; “en nostre servi y aquí, que'ns vingúes de *plær* (que aquesta era cosa covinent)”.

–*haurà necessari de* (alguna cosa), C 18: ‘tindrà necessitat de’. El DCVB recull *haver necessari* + OD,

---

3. Coromines hi presenta, entre altres, aquest passatge del Consell, en l'edició Serra i Riera (1928), i assenyala que l'ha trobat repetit en citació de Bernat Alart a l'*Inventari de la llengua catalana* com a pertanyent a “Consell, 586”. Coromines suposa (*sobte*, VII, 983, col. 2, r. 14) que pugua tractar-se dels *Consells* i *proverbis* d'Albertà de Bretanya; en realitat, Alart esmenta la més antiga edició Bofarull del mateix *Consell de bones doctrines* (1868, 586). Es tracta, doncs, del mateix testimoni, i no de dos diferents.

- però no aquesta variant amb complement preposicional. No té presència al DECLC ni al DTCA.
- hajats a cert, C 3 / hajats de cert L 7: ‘estigueu-ne segur’. Ni el DCVB ni el DECLC ni el DTCA documenten l’expressió *haver + prep. + cert*.
- molt vos hi va, L 2: ‘molt us hi jugueu’. Construcció no recollida pel DCVB ni pel DECLC. En canvi, el DTCA en recull dues mostres: “coma*n*da de tota la Religio: car nous hi va sino la vida la dignitat: e ques p*er*da tota” (*Tirant lo Blanc*), i “lur ligar, qui la t porie dir? Si ls hi anava guanyar o perdre la ànima e la fama” (*Lo somni*).
- no siats envejosa de demanar, L 5: ací envejós no seria ‘que sent desplaer del bé d’altri’, sinó ‘que sent desig, cobdiciós’, com en occità. Aquest sentit de l’adjectiu en català no apareix especificat ni al DCVB ni al DECLC, bé que un dels exemples del *Tirant* adduït per Coromines es podria interpretar així. Deriva de l’accepció d’*enveja* ‘desig en general’, present a textos antics i viva encara al Rosselló i a l’Empordà, segons el DCVB. El DTCA en recull una altra mostra: “te preyca e t’amonestata que tu no sies envejós dels bens d’aquest mon” (*Doctrina pueril*).
- detraure scarn de negú, L 3: ‘malparlar de ningú’. Tant el DCVB com el DECLC citen l’accepció

‘malparlar’ de *detraure* (com en occità *detraire*). El DCVB registra la locució *traure’s scarn de: fer-ne escarn o burla malèvola*, però no hi trobem aquesta variant; tampoc al DTCA.

La diferència de particularitats entre ambdós textos posa en evidència que la *Lletra* (1392) és posterior al *Consell*: la major abundància de formes arcaiques en aquest, fa suposar una redacció molt més antiga, de la primera meitat del segle XIV.

Críteris d'edició

Aquesta és una edició modernitzada en les seues grafies, apta també per al lector no especialista. Per tant, no sols s'han regularitzat i/j i u/v, i s'han modernitzat la puntuació, l'ús de majúscules, i la divisió de paraules, sinó que, a més, s'han regularitzat les grafies que no afecten la pronunciació (*deffallimentz* en *defalliments*, *size* en *sisè*, etc.), i s'ha desfet les confusions del copista oriental entre a i e àtones (*vessalls* en *vassalls*, etc.).

**LLETRA A SA FILLA JOANA,
DE CÀSTIG E DE BONS NODRIMENTS**

La lletra davall escrita féu lo marquès de Villena e comte de Ribagorça, qui après fo intitulat duc de Gandia, per dona Joana, filla sua, quan la maridà ab don Joan, fill del comte de Cardona, per la qual li escriví càstig e bons nodriments, dient així:

Cara filla,

- 1 Jo faç gràcies a Déu com a ell ha plagut que jo, així com a pare vostre, he retut mon delte¹ devers vós en tres coses:

La primera, que us he nodrida en ma casa bé e honestament, e ab gran amor.

La segona, que us he maridada ab bon jove e bell, e de gran llinatge e ben heretat dins lo regne, e de qui vós vos devets bé tenir per bé apagada.

---

1. Llegiu deute.

La terça, que us he donat bon eixovar, e en ma casa honradament vostres bodes.

Ara, ma filla, com és raó, vós anats-vos-en ab vostre marit.

- 2 Ma filla, hajats per cert el gran mudament que la dona pot haver quan ix de la casa del pare e de la mare anant a la casa del marit. E açò per moltes rasons, e en especial per aquestes:

Vós, ma filla, sabets bé que les donzelles a casa del pare ne de la mare no han res que regir, e a la casa d'ell cové'ls que regesquen; e diu hom vulgarment: "Volets conèixer la persona? Dats-li regiment e senyoria".

La segona raó és que la donzella, en casa del pare e de la mare, no ha a comportar nengú, e, com és ab lo marit, ha'l a comportar de tots defalliments, e a vegades ha-hi marits qui n'han prou; e tots los vicis caen sobre la muller, e ella és tenguda de celar-los e comportar-los sàviament e ab simpleza.

La terça raó és que la donzella, en casa del pare e de la mare, és cuberta de defalliments –si n'ha alguns–, e en casa d'ell no ho és, e majorment si lo marit no és ben savi e no ama bé; per què us prec, ma filla, que en açò pensets bé e sovín, car molt vos hi va per vostre bé e honor.

3 Enaprés, ma filla, vos prec e us man que vós vullats amar e tembre Déu, car açò és comencament e raïu² de tota saviesa e de tot bé, e sens Déu no es pot res ben fer ni començar, ni haver bona via ni bona fi. E per mostrar, ma filla, que l'amats e que el temets, vos prec que siats bona cristiana e honesta, en fets e en dits e en semblances, e que en façats les obres, axí com són almoines, e dejunar los dejunis manats, e oir missa tots jorns, e dir hores e oracions, e confessar-vos sovín, e no ésser vana de portaments ni de arrear; ni de jutjar ni detraure escarn de negú. E si açò farets, ma filla, Déu vos donarà molt de bé e amor ab vostre marit, e us donarà fills e filles, de què haureu gran goig e pler.

4 Enaprés, ma filla, vos prec e us man que vós amets e honrets e temats vostre marit així com a vostre senyor e marit; e li façats tota honor, e digats tots aquells plers que puscats –sens pecat, axí com a bona cristiana deu fer–; e el serviats en tot ço que porets, e el comportets; e el tengats secret de ço que us dirà; e no qüestionegets ab ell, ne de res no li contrastets; e si a fer-ho haviets per alguna justa cosa o raó, fets-ho simplement e ab gran honor, e no en altra manera. Així mateix, honrats e amats

---

2. Llegiu raïl.

ço que ell honrarà e amarà. E guardats bé ço del seu, e en especialment ço que ell vos comanarà, per poca cosa que sia. E guardats-vos de no fer-li des-pler, scientment, de res; car diu Salomó que el major pler que l'home pot haver en aquest món sí és haver bona muller e simple.

- 5 Enaprés, ma filla, vos prec e us man que honrets vostre sogre e vostra sogra, e els hajats per pare e per mare; e totstamps que denant los vindrets, los besets les mans e els façats gran reverència e honor –car així ho devets fer e sóts tenguda–, e totstamps consellets a vostre marit que els sia obedient e bon fill, e jamés no consentats que denant vós sia res dit de mal ni d'escarn d'ells. E no siats envejosa de demanar, car jo són cert que més haurets de ésser-los bona filla que no ab demanar, car diu l'exempli que aquell demana qui bé serveix.

Axí mateix, amats e honrats vostres cunyats e cunyades, e tenits-los per frares e per sors –car així ho devets fer e sóts tenguda–, e generalment tots los parents e parentes de vostre marit.

Enaprés, ma filla, vos prec e us man que siats humil e ben acullent a tots los hòmens e dones qui sien servidors o vassalls [xxxix ro] de vostre sogre e de vostra sogra, e els mostrets bona amor, e els ajudets en tot ço que bonament porets.

- 6 E tostemps vullats haver privadesa de sàvies e bones persones e honestes, e no de aquelles altres, e que açò façats ab sàvies maneres; car açò hajats de cert: que la bona companya fa molt de bé a molta persona jove.

Enaprés, ma filla, vos prec e us man que hajats per recomanades aquestes dues dones que ab vós se'n van per servir-vos, e les cregats d'açò que us diran e us aconsellaran, car bones dones són e honestes, e tostemps fets que us estiguen de prop, o almenys jamás la una no es partisca de vós.

- 7 E prec-vos no estigats ociosa, mes totstemps vullats fer qualque cosa de vostres mans, així com si en devíeu viure; car hajats de cert, ma filla, que la ociositat és ocasió de molts mals. Així mateix, algunes vegades vullats llegir bons llibres, car los bons llibres fan gran bé a la persona jove en llegir-los.
- 8 E prec-vos, ma filla, no vullats ésser gelosa de vostre marit, car diu-se que gelosia és torçó qui tostemps rou.
- 9 Així matex vos prec no vullats dormir gran dia, ni ésser massa gran cantadora ni massa dansadora;

car diu lo savi que sobres de alegria tol lo seny e honestat.

- 10 E ab tant, ma filla, coman-vos a Déu e a la sua beneita mare, e don-vos tota aquella benedicció que pare pot donar a sa bona filla; e plàcia a Ell per sa pietat que per tal manera façats vostres afers que Ell ne sia servit, e jo e vostra mare ne hajam pler e consolació de oir, e vós ne hajats honor e bona fama.

E prec-vos, ma filla, que gardets bé aquesta lletra, la qual ab gran amor vos he feita, e la vullats sovín llegir e decorar, e prendre'n lo bé que hi és, e ab tant lo Sant Esperit vos tinga en sa guarda.

Amèn.

**GLOSSA A LA
LLETRA A SA FILLA JOANA**

Rúbrica: El redactor de la rúbrica és específic respecte al moment en què Alfons el Vell hauria compost la Lletra: indicant que aquest ja era marquès de Villena però encara no havia estat anomenat duc de Gandia, en situa la redacció abans de 1399. En efecte, Joana es va casar amb Joan Ramon Folc de Cardona el 1392.

1 Observeu com, rere les cristianes paraules de gratitud a Déu, Alfons el Vell fa repàs del seu comportament com a pare amb Joana, el matrimoni de la qual s'havia concertat quan els nuvis tenien dos anys, en 1377. Alfons ha complit el seu deute paternal en tres coses, diu:

1.1 L'ha criada a la casa familiar: Joana ha crescut i s'ha educat a la casa del pare. Això no s'ha de donar per descomptat quan parlem dels fills d'aquesta classe so-

cial. Entre la noblesa europea hi havia donzelles, o fins xiquetes, que eren enviades lluny, a alguna altra cort, per motius diversos. Podia ser per causes polítiques (com a garantia en aliances, posem per cas), o simplement per aprendre-hi, per imitació, normes de cortesia: un comportament de socialització i actuació apropiat a la seua classe. Probablement Alfons el Vell tenia present el cas del seu primogènit i germà de Joana, Alfons el Jove, que havia passat vint anys de la seua infantesa i joventut lluny del pare, com a ostatge de la facció anglesa en la guerra dels dos Peres. En el moment del casament de Joana, el Jove acaba de ser alliberat. A diferència de Joana, el Jove es negarà a casar-se amb la donzella amb qui el Vell li havia concertat el casament (veg més amunt l'apartat *Els fills d'Alfons el Vell*). Sense dubte, el greu malestar amb el primogènit degué fer que el Vell valorara molt més, per contrast, l'obediència dels fills que sí que havia tingut a prop: Joana, a diferència del germà, ha acceptat el matrimoni que se li va destinar.

- 1.2 La segona raó que dóna Alfons el Vell per justificar haver complit el seu deute com a pare amb Joana, és que la casa amb un molt bon partit. Per començar, es tracta d'un "bon jove e bell". Certament Joan Ramon Folc de Cardona era jove (tenia disset anys,

com Joana), però sols amb gran generositat se'l podria qualificar de “bell”, ja que va ser conegut amb els malnoms *Cap de sant Joan Baptista*, *el comte camacurt* i *el Gambacoberta*.¹ Però sense dubte el que segueix sí que és veritat objectiva: Joan Ramon Folc és “de gran llinatge”: els comtes de Cardona pertanyien a l'èlite de la noblesa de la Corona d'Aragó, i a través del casament de Joana, Alfons segellava un pacte polític amb aquesta poderosa família. Encara més, diu el Vell, es tracta d'un jove “ben heretat” (és el primogènit i hereu del comtat; Joana tindrà un marit poderós) i de “dins lo regne”: a diferència de moltes altres filles de l'alta noblesa, Joana no ha de canviar de país ni de llengua en casar-se; no ha de canviar de costums, doncs; i això li ha de fer més fàcil la transició a la seua nova vida, en la llar familiar del marit. Tots aquests avantatges, conclou Alfons, són motius perquè la filla haja d'estar “apagada”: pagada, orgullosa del casament amb un partit tan desitjable.

1.3 El tercer motiu pel qual Alfons considera que ha complert com a pare de Joana, és pel fet que s'ha fet bon càrrec del casament de la filla: l'ha dotada amb un

---

1. Segons Sobrequés (1973) i Serra (1966, 370); ambdós transcriuen “Gambacoberta”. Podria ser això un error per “Gambacurta”? (veg. Forner i Rafart 2001, 273).

bon eixovar (un molt destacat motiu de pagament per a tota novençana al llarg dels segles), i li ha organitzat unes noces notables, celebrades a la casa pròpia. Observeu que “honradament” no és ací sinònim d’“honestament”, sinó que ve referit a “honor”: ha estat un casament honorable, i la paraula implica, en el context, que ha estat un casament sonat: amb merescuda pompa, memorable. Destaquem ací l’ús de la forma *bodes*, en plural, molt més usual a l’edat mitjana que no el singular *boda*.

- 2 Justificada la seua actuació com a pare, Alfons comença el que és el cor de la carta: els consells que dirigeix a Joana perquè tinga una bona vida com a dona casada. Aquestes observacions són d’ordre moral, però també d’ordre pràctic, i el present paràgraf serà el que justifique la necessitat de la novençana de seguir el conjunt de consells que el pare li presentarà.

El primer que demana el pare ací és que la filla medite sobre el gran canvi (el “mudament”) que suposa per a una donzella eixir de casa dels pares i anar a viure a casa del marit. En el to escolàstic, classificatori, que caracteritza aquesta prosa, Alfons enumera ara els motius d’aquest “gran mudament”, que són, alhora, les causes justificadores dels consells del pare:

2.1 Les donzelles no tenen responsabilitats de gestió a casa dels pares (“no han res que regir”), i en canvi, com a casades sí: hauran d’administrar, hauran de manar a un nivell o altre; almenys en la governació de la casa (tindran un conjunt de servidors a les seues ordres), i probablement en altres aspectes també. És savi el proverbi que cita el Vell: en l’acte de manar es coneix ben clar el caràcter del qui mana. I aquest gran senyor vol que, quan la filla mane –regisca– faça notar la seua noble educació.

2.2 El segon motiu que presenta Alfons per explicar el gran mudament que viu la donzella quan passa a fer vida de casada, és exposat de manera clara: una donzella no ha de suportar (“comportar”) ningú quan viu a casa dels pares; en canvi, una vegada casada, haurà de suportar el marit. Hi ha marits que tenen molts defectes (“defalliments”), adverteix el pare; i l’esposa, sobre la qual recauen tots els vicis del marit, té com a obligació dissimular-los i suportar-los “sàviament e ab simplesa”. Observeu que Alfons no dóna la resignació cristiana com a motiu d’aquest suportar els defectes i vicis del marit, sinó la saviesa: resulta més convenient que l’esposa (especialment l’esposa noble) actue així, dissimulant els defectes del marit, que no que els cante als quatre vents, cosa que no seria prudent.

2.3 També la donzella pot tenir defectes. Aquests han estat coberts, dissimulats per la protecció familiar, mentre ella ha viscut a la casa paterna; però aquesta protecció desapareix a casa del marit; especialment “si lo marit no és ben savi e no ama bé”. Un marit que estime poc l’esposa serà un marit que no faça res per mantenir-li el respecte públic. S’implica ací la necessitat que l’esposa exhibisca, per norma, un comportament exemplar, ja que no podrà confiar que ningú li dissimule els defectes.

3 Sols després del llarg paràgraf previ, que posa en perspectiva la necessitat del codi de conducta que proposa el pare a la filla, arriba el consell d’obeir el primer manament: estimar i témer Déu, cosa que és “començament de tota saviesa”. La paraula *saviesa* i derivats apareix sovint en aquesta carta: és de persones assenyades actuar com es recomana, remarca l’autor. Això ens remet, crec, a la importància que té per a Alfons el Vell una bona educació, manifestada també en el fet que pose per escrit els seus consells, cosa que no tots els seus companys de classe farien. Que es dirigisca a la filla per carta, a més, implica que ha ensenyat a llegir a la filla. Novament la paraula *saviesa* connota que estimar i témer Déu és assenyat, convé.

Avisa Alfons que, a més d'estimar Déu, cal mostrar-ho en els costums. I això és important, perquè l'autor es refereix sempre a actituds i comportaments que tindran, per a una casada de la noblesa, una contínua visibilitat social. D'ací que especifique què suposa mostrar aquest amor a Déu: per això Joana ha de ser "honesta en fets, en dits e en semblances": no sols cal ser bona cristiana; cal semblar-ho. D'ací que calga fer-ne "les obres", allò que es veurà (i es comentarà): almoines, dejunis, missa i resos cada dia, freqüència de la confessió; per descomptat "no ser vana de portaments ni d'arrear" (no donar excessiva importància a vestits ni ornaments), i no criticar ni malparlar d'altres. Déu, acaba Alfons, recompensarà aquest comportament donant a Joana "molt de bé e amor ab vostre marit" (la paraula amor, en aquest món feudal, implica també respecte); i donant-li també descendència. La fertilitat és important en la funció de qualsevol esposa medieval; però en la noblesa, la fertilitat és clau: hom s'hi casa per a mantenir el llinatge, transmetent els béns feudals, el poder i la riquesa, a la generació següent.

- 4 Immediatament després del manament d'obeir Déu, ve el manament d'obeir el marit: estimar-lo, honorar-lo i témer-lo ('obeir-lo') com a senyor; cosa que

marca, en aquest món feudal, l'escala de poder: en el matrimoni, el marit és vist com a senyor, i per tant, la muller com a vassall. Però Alfons el Vell no és un predicador, sinó el pare de la núvia, i com a tal, vol veure-la feliç. D'ací que aquestes observacions de submissió vagen seguides pel consell que Joana diga al marit “tots aquells plers que puscats”: plaers, plasenteries; no sols ha d'honorar el marit, sinó que l'ha de comboiar de paraula, ha de dir-li tendreses –tendreses, però no pecaminoses obscenitats (“sens pecat”).

A Joana, li cal, doncs, servir el marit, i suportar-lo. I també ser capaç de guardar els secrets que ell li confie. No discutir amb ell, ni fer-li la contra. I si li calgués fer-ho “per alguna justa cosa o raó”, li caldrà ser franca amb ell (fer-ho “simplament”, sense doble intenció) i de manera honorable, és a dir, sense perdre la dignitat.

Llavors, excepte en casos excepcionals, l'esposa haurà de prendre el partit del marit com a regla, i això s'estén a apreciar i estimar allò que ell aprecie i estime, i a ser capaç de gaudir de la seua absoluta confiança, de guardar el que siga que ell li encarregue.

Recapitulant: l'esposa ha d'evitar disgustar el marit a posta (“scientment”). Hi és adduïda l'autoritat de Salomó, a qui s'atribuïa la redacció dels llibres sa-

piencials de l'Antic Testament. La referència sembla ser a Proverbis 31, 10-31 (“Mulierem fortem, quis inveniet?”: ‘Una esposa forta, qui la trobarà?’), passatge que havia de ser un dels referents medievals del model de bona esposa. Tanmateix, al passatge bíblic no s’esmenta gens la simpleza com a virtut d’una muller modèlica. Això fa pensar si no pot haver-hi hagut un error de còpia, i per tant si la referència al major bé que hom pot tenir al món com “bona muller e simple” no seria, en un principi, qualificatiu referent a una altra virtut; per exemple, “bona muller e sàvia” (cf. Proverbis 31, 26: “Os suum aperuit sapientiae”: ‘La seua boca s’obri per a la saviesa’), i la saviesa és, com hem vist, important en la *Lletra*.

- 5 Si cal que la muller honore el marit, i estime tot allò que ell estima, és natural que li calga estimar també la família política. Els primers, els pares d’ell, que haurà de considerar com uns nous pare i mare. Això inclou també mostrar-los la reverència deguda, així com ser un factor de cohesió entre ells i el fill, evitant d’estimular les dissensions entre ambdues parts; i, en una societat en què l’aparença social és fonamental, no permetre que se’n malparle.

Si la muller passa a ser filla dels sogres, podria estar temptada d’actuar com a filla i fer-los peticions, de-

manar-los coses. Ací Alfons adverteix que no ho faça; que aconseguirà més amb “ésser-los bona filla” que no demanant, com il·lustra el refrany (“exempli”) aduït, “aquell demana qui bé serveix”: el que serveix bé, amb la seua actuació ja estimula a la recompensa.

Com a prolongació de l’amor als pares polítics, s’aconsella estimar la resta de la família del marit. I, finalment, Joana també haurà de mostrar bon caràcter amb els servidors i vassalls d’ell, amb qui no haurà de mostrar-se orgullosa, sinó acollidora i justa: la “bona amor” feudal és invocada.

- 6 Joana ha de tenir com a persones de confiança sols aquelles que siguen sàvies, bones i honestes; evitar les que no ho són s’ha de fer “ab sàvies maneres”, i això amb propòsits educatius: la bona companyia fa molt de bé a la persona jove. Alfons es refereix ara a les dues dames (són esmentades com a “dones”, i no “fembres”) que l’acompanyaran en el seu pas de la vida de filla a la d’esposa, i que, per tant, compartiran amb ella aquesta nova vida.

Joana haurà de fer cas (creure) del que li aconsellaran aquestes dames bones i honestes, i les haurà de tenir sempre a prop, o una de les dues com a mínim. No costa de veure, en aquests dos personatges

de qui, per desgràcia, no ens consten els noms, unes agents de doble funció: d'una banda, aconsellar la filla; de l'altra, informar el pare del benestar de la filla, i del que ocórrega a la cort de Cardona. Havia de ser habitual, això, a l'edat mitjana, com ho va ser posteriorment; sols cal tenir present el paper com a canals de comunicació que jugarien, poc més d'un segle més tard, les dames de Caterina d'Aragó —entre ella i el rei Ferran II d'Aragó, i entre ella i el seu nebot l'emperador Carles— des del procés d'anul·lació demanat per Enric VIII d'Anglaterra, fins a la mort d'aquella (Tremlett 2010).

- 7 Aquest consell mostra la decidida aposta d'Alfons el Vell per l'educació de la seua filla en lletres: en primer lloc trobem la recomanació d'evitar l'ociositat, fent treball de mans “així com si en devíeu viure”. Una altra manera d'evitar l'ociositat és, doncs, “llegir bons llibres”. Igual que Francesc Eiximenis, Alfons no recomana la lectura de qualsevol mena de textos, sinó d'aquells que “fan gran bé a la persona jove”.
- 8 És significativa aquesta penúltima recomanació: evitar la gelosia, vista com un “torçó qui tostemps rou”, cosa que faria la jove viure en un infern.

- 9 Els últims consells són de caire higiènic. Evitar plaers excessius: no dormir fins a tard, no cantar ni ballar en excés. La innominada autoritat (moral o mèdica?) ací adduïda, hauria afirmat que l'excés d'alegria lleva el seny i l'honestedat.
- 10 Arriba ja el comiat de la carta, amb les benediccions del pare a la filla perquè ella faça els seus afers de manera que Déu siga servit, i que els pares en puguen estar pagats (“jo e vostra mare”: única al·lusió, dins la carta, a la mare de Joana, Violant d'Arenós).

I l'últim consell: conservar aquesta carta escrita “ab gran amor”, rellegir-la sovint, i memoritzar-la (“decorar-la”), aprofitant el bé que conté.

APÈNDIX

CONSELL DE BONES DOCTRINES

Consell de bones doctrines que una reina de França donà a una filla sua que fonc muller del rei d'Anglaterra

- 1 Una regina hagué en França la qual romàs vídua, e empertostemps era estada molt sàvia e molt notable persona. E del rei de França sí li romàs una filla, molt bella donzella e fort honesta e graciosa, e plena de totes bones virtuts. E per temps esdevenidor la dita regina, veent sa filla en edat de donar-li marit, de aquella féu matrimoni ab lo fill del rei d'Anglaterra, primogènit en aquell regne. E, après que el dit matrimoni fon fet e fermat ab voler de la dita donzella, après algun temps vengueren los nobles hòmens d'Anglaterra, ab molta bella companya per part del

primogènit demont dit, ab intenció de amenar-se'n la dita donzella en Anglaterra a son marit, per donar compliment al dit matrimoni.

2 E quan vingué la jornada de la sua partença, la hora que devia prendre comiat de la regina sa mare, la dita donzella se mès a plorar molt fortment, dient aitals paraules: “Senyora e mare mia molt cara, a Déu vos coman. Jo me’n vaig e no sé on, ni si jamás vos veuré ni vós mi; però serà ço que a Déu plaurà. Mas no resta que nostra partença no sia en gran partida molt aspra e dolorosa. Lloat e beneït ne sia lo nom de nostre senyor Déu, amèn!”

3 E lladoncs, la regina mare sua li dix: “La mia filla molt bella, callats e no us donets mal ni desplaer, car aquell en qui vós anats és aquell lo qual espera haver de vós joia e plaser e honor, e vós d’ell. E sapiats, ma filla, que si fos cosa acostumada, ni es pogués fer, que les filles dels reis e dels altres romanguessen ab llurs pares e mares, que vós romanguérets ab mi. Mas bé sabets vós que no és acostumat sinó dels fills mascles qui romanen posseïdors dels regnes. Ni no es deu fer per raó del sant matrimoni, lo qual nostre senyor Déus ha ordonat. Ni així mateix poc no és acostumat que les mares de les filles dels reis vagen ni degen

anar ab elles quan los donen marit; car, si fos cosa acostumada, hajats a cert, molt bella filla, que jo me n'anara ab vós e estara ab vós aitant quant a Déu vingúes de pler, o per ventura fins lo dia de la fi, e vós, ma filla, bé coneixets que no ho deig ni ho pusc fer. Per què, puis altra cosa no s'hi pot fer, jo ara vos lluny de mi per donar-vos a un home estrany per muller; e vull, ma filla, e et man que tu li sies muller e serventa, e ell ton servidor e senyor.

4 Emperò, la mia filla, jo et man e aitant quant puc te prec que entenes e regonegues, e tingues e observes empertostemps ab ton marit e senyor los xvi manaments que segueixen, los quals tota dona, de qual estament vulla que sia, deu observar e tenir; car, per aquells, és amada e preada e honrada per son marit e senyor, e per tots sos vassalls e servidors, e per tot hom generalment. E aquests són los manaments:

5 Lo primer manament que jo, ma filla, te faç, sí és que de tot ton cor e de tota ta pensa vulles amar, servir e honrar nostre senyor Déus e la gloriosa verges nostra dona santa Maria; e, així mateix, vulles amar, servir e honrar ton marit e senyor. E, si açò faràs ab bona devoció e intenció, nostre senyor Déu ne serà content, e Ell donar-t'ha fruit de ton cors bo e bell e ben

graciós, qui posseiran los regnes e béns de ton marit e teus, e en aquesta manera tu viuràs tostempis sana e alegre.

- 6 Lo segon, ma filla, que jo lo't faç, si és [xxxvii vo] que et quarts de fer e dir coses per les quals ton marit e senyor se deja enfellonir, e que no et vulles mostrar alegre ni joiosa quan lo veuràs felló, ans fé aitant quant en tu sia, si fer-ho poràs, ab les tues bones semblances e paraules, e maneres honestes e gracioses, que el faces alegre.
- 7 Lo terç manament, ma filla, és que et dic vulles ben entendre en son menjar e beure, e que et prengues bé ament en quales coses atrobarà més plaser, e que de cascunes, en llur temps e raó de aquelles, lo vulles servir, posat cas que tu no menys² ni et sàpien bones, e lladoncs ell coneixerà que l'ames.
- 8 Lo quart manament que et faç, ma filla, és que no digues volenter “no són sana” si doncs necessitat no et força, car sàpies que tota glota, e qui vol estalviar la sua persona, totstempis dirà que no és sana o en farà continença, e ell poria'n prenre sospita que ho faces

---

2. Llegiu menges.

per fer queucom que ell trobaria plaer en què a tu no venria bé, per no ésser contenta d'ell.

9 Lo cinquè manament que et faç, ma filla, és que, si per ventura alguna vegada coneixeràs que ton marit e senyor serà escalfat e torbat de vi, que et quarts no li'n faces retreit per cosa del món, e que treballs honestament, aitant quant en tu sia, en ginyar de traure'l d'aquell vici. E si per ventura en aquell cas ell te dirà “beu”, fé-li'n plaer, o faràs continent³ que n'hauràs begut.

85

10 Lo sisè manament que et faç, ma filla, és que et dic que ton marit e senyor per tu no sia despertat en dexopte quant dormirà, car, qui dorm e és despertat sobtat, aporta ira e fellonia moltes de vegades.

11 Lo setèn manament que et faç, ma filla, és que tu li quarts molt bé son tresor e sa riquesa, e tot ço del seu, e no en vulles dar a nengú res sense son voler, car així com l'home és lloat e preat per ésser llarg e no avar d'açò del seu, enaixí és lloada e preada la dona quant és ben gardadora dels béns que li són recomanats.

---

3. *Fingiràs.*

- 12 Lo vuitè manament que et faç, ma filla, que no descobres consell ni secret que ton marit te diga o faça, vulles en [public]⁴ o en casa, a neguna persona del món. E la paraula que ell dirà en son palau o casa, per petita que sia, no sia per tu retreita en neguna part.
- 13 Lo noèn manament que et faç, ma filla, te dic que vulles amar tot ço que ton marit amarà, e en especial son pare e sa mare e frares e sors, e tots sos parents e amics, e servidors e servidores, e esclaus e esclaves, e fins als cans de aquells. E, si açò faràs, tots aquells te seran subjectes així com són a ton senyor e marit; e lladoncs ell amarà tu e tot ço del teu, car coneixerà que tu ames tot ço que ell ama. E, si faïes lo contrari, tots aquells percaçarien e ginyarien metre divisió entre tu e ton marit e senyor.
- 14 Lo desèn manament que et faç, ma filla, te dic que tu no faces ni digues coses qui sien contra son voler e manament ni així poc. Si ell acullirà algun pobre en son palau o en sa taula, o li volrà fer algun bé per reverència de Déu, que per tu no li sia dit: “No ho façau”, ni li’n faces mala cara, ans vulles mostrar de tot ton cor que hi trobes gran pler, car Déus te’n pros-

---

4. Espai en blanc. Suposem la paraula pel context.

perarà de molt més, e tu a ell. E així mateix, no vulles dir que més val lo teu consell que el seu.

15 Lo onsèn manament que et faç, ma filla, te dic que tu ni de paraula ni de obres li vulles desplaure en neguna manera, mes, empertostemps que ton senyor e marit vindrà en casa, lo vulles acollir graciosament, dient ab cara alegre e rient: “Senyor meu, ben siats vós vengut”; e tostemps que ell parlarà ab tu, vulles fer bona cara e alegre.

16 Lo dotzèn manament que et faç, ma filla, te dic que per b...ments⁵ o per paraules iroses qui [xxxviii ro] fossen entre tu e ell, que no vulles murmurar ni parlar en neguna manera, ni així poc fer mala cara, ni cessar-li la paraula ni lo seure de la taula ni lo jaure en son llit; car, si ho faïes, fé compte que doblaries la tua honta e dolor, posat que el tort no sia teu, ans vulles fer aparès que no hi ha hagut res. E, si açò faràs, ell lladoncs haurà coneixença de son defalliment, e tindrà tu per bona e per sàvia, e altra volta guardar-se n’ha.

---

5. Lletres il·legibles pel deteriorament dels cantons interns del manuscrit. El poc que es veu dels traços descarta que la paraula fos boniments.

- 17 Lo tretzè manament que et faç, ma filla, te dic que et tingues en la tua persona neta, e en les tues vestidures e altres arresaments e tota la tua casa. E així mateix te vulles ben portar en tots tos actes e comports, e foragitant de tu tots pintaments de la tua faç; car, si açò faràs, ton marit e senyor te n'amarà més, e nostren senyor Déu, qui en serà pus content.
- 18 Lo xiiiiè manament que et faç, ma filla, sí és que tu no et vulles colgar anans de ton marit e senyor, ans vulles ésser tu la darrera, per ço que el puixes servir en tot ço que mester haurà. E après que ell serà colgat, li poràs cercar e anetar tots sos vestiments que aquell jorn portats haurà; e pendràs-te ament si haurà necessari de alguna cosa. E, fet tot acò, vulles regonèixer tota la tua casa.
- 19 Lo quinzèn manament que et faç, ma filla, sí és que no vulles parlar gaire sinó per necessitat, com sia vici qui està fort mal a tota dona. E així mateix, que no facés ni vulles fer coses per les quals ton marit e senyor degués ésser gelós de tu, com acò sia cosa qui tol tota amor e dilecció, e en especial entre marit e muller, per què et prec te'n vulles ben gardar.
- 20 Lo setzèn manament, e pus darrer, que jo, ma filla, te faç, sí és que et prec que hages en tu les quatre virtuts

següents: la primera, quan iràs per les carreres, que en tots tos actes e comports sies ...⁶ La segona, quan seràs en la esgleia, vulles ésser honesta e devota. La terça, quant seràs en ton palau o casa, que en les coses qui hi seran de fer en tot, no et vulles mostrar senyora ni dona, mas en partida companyona ab l'altra família. E la quarta sí és: quant seràs en la cambra ab ton marit e senyor, no et vulles mostrar com a companyona sua, mas així com si eres una sua amiga e [druda],⁷ e en aquell acte tota honestat [bandejada]⁸ sia per tu.

-
6. És il·legible ací el mot, que ha estat esborrat i no corregit: pel context, és *honest* la paraula més probable (era creença comuna que una dona honesta no havia d'anar pel carrer sense necessitat); encara més, poques paraules més tard trobem l'adjectiu que abans faltava: "en la esgleya vulles ésser *honest* e devota", en un lloc on sembla superflu; és fàcil suposar ací una confusió de línia en el copista.
  7. S'ha omés ací una paraula curta, que no ha arribat a ser escrita. Hem de suposar-hi, pel context, un sinònim d'*amiga*, i atés el breu espai deixat per al mot que falta, és raonable pensar que aquest sinònim pogué ser *druda* ('amant'); terme que concorda amb el referent sexual de la frase ("en la cambra", "en aquell acte").
  8. Ací, com abans, la paraula no ha arribat a ser escrita, però l'espai que se li ha reservat indica que devia ser extensa: d'acord amb la hipòtesi prèviament apuntada sobre el mot anterior, el complement de sentit vindria donat per un terme com *bandejada*. El misatge seria: l'honestat i la devoció estan bé com a comportament

21 E si aquests meus manaments demont dits vós, ma filla, tendrets e farets e observarets, vós sens dubte serets ben maridada e per vostre marit e senyor ben preada e amada e honrada; e així mateix per tots aquells e aquelles praticarets, e nostre senyor Déus, qui de tot ne serà content, vos en prosperarà enper-tostemps, e vos darà fills e filles que hi seran al servei”.

22 E lladoncs la dita donzella, molt bé asinistrada de la senyora mare sua, romàs molt aconsolada e alegre de les coses demont dites, e li’n reté grans gràcies e mercès, dient-li: “Senyora e mare mia: ara, en lo nom de nostre senyor Déu, vós romanits sana e alegre, car jo me’n vaig fort aconsolada dels bons nodriments que demont, per gràcia vostra, me havets dits; e de tot cert jo em tinc per dit, mitjançant la gràcia divina, de observar e tenir aquells, e prec-vos, mare e senyora mia, que em donets la vostra benedicció”.

23 E llavors la regina respòs que molt volenter, e dix així: “La benedicció de Déu lo Pare, e del Fill e del Sant Esperit sia sobre de tu empertostemps, amèn”. E la

---

social, però al dormitori no han d’interferir amb la receptivitat i fins la complaença sexual que ha de trobar en la muller el marit, el seu senyor.

donzella, lladoncs, besà-li les mans e la boca, prenent son comiat, e féu son bon camí, e a la per fi la dita donzella arribà ab salvament en Anglaterra e complí son matrimoni; e observà per tostemps los manaments demont dits, e vingué a bona fi.

24 Plàcia a nostre senyor Déus que aital facen totes les altres dones e donzelles qui açò lligiran ne oiran dir.

Amèn.

Deo gracias

Obres citades

BADIA, L. 1989, “De La faula al Tirant lo Blanc, passant, sobretot, pel Llibre de Fortuna e Prudència “ in *Quaderns Crema deu anys: miscel·lània Quaderns Crema*, Barcelona, pp. 17-57, reeditat a Badia 1993.

BADIA, L. 1993, *Tradició i modernitat als segles XIV i XV: estudis de cultura literària i lectures d’Ausiàs March*, Institut Universitari de Filologia Valenciana - Publicacions de l’Abadia de Montserrat, València - Barcelona.

BINGHAM, J.F. 1871, *The Christian Marriage Ceremony: Its history, significance and curiosities: ritual, practical and archæological notes*, A.D.F. Randolph & Co., New York.

BOFARULL, A. de, ed. 1868, “Opúsculos catalanes: V, Conseyll de bones doctrines que una reyna de França dona a la filla sua que fonch muller del Rey Danglaterra; VI, La letra deval escrita feu lo marques de Villena e compte

de Ribagortça qui apres fo intitulat duch de Gandia. Per dona Johana filla sua quant la marida ab don Johan fill del compte de Cardona. Per la qual liscrivi castich e bons nodriments dient axi”, *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 2, pp. 584-591.

BRANCA, V. 1975, *Boccaccio medievale*, 4a. ed., G. C. Sansoni, Firenze.

BRANDENBERGER, T. 1997, *Literatura de matrimonio: Península Ibérica*, s. XIV-XVI, Libros Pórtico, Zaragoza.

BRATSCH-PRINCE, D. 2002, “Pawn or player? Violant of Bar and the game of matrimonial politics in the Crown of Aragon (1380-1396)” in *Marriage and Sexuality in Medieval and Early Modern Iberia*, ed. E. Lacarra Lanz, Routledge, New York, pp. 59-89.

BROOKE, C.N.L. 1989, *The medieval idea of marriage*, Oxford University Press, Oxford.

BRUNDAGE, J.A. 1993, *Sex, Law and Marriage in the Middle Ages*, Variorum, Aldershot.

BULBENA i TUSELL, A., ed. 1904, *Epístola de Sant Bernat feta al cavaller Ramon de Castell-Ambros*, treta de un ms. del quinzen segle, F. Clos, Barcelona.

CABRÉ, L., ed. 1990, *L’obra de Pere March: estudi i edició*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2 vols.

CABRÉ, L., ed. 1993, *Pere March Obra completa*, Barcino, Barcelona.

- CANTAVELLA, R. 1988, “Lectura i cultura de la dona a l’Edat Mitjana: opinions d’autors en català”, *Caplletra*, 3, pp. 113-122.
- CANTAVELLA, R., ed. 1991, “L’educació femenina per al matrimoni: dos opuscles catalans”, in *Miscel·lània Joan Fuster. estudis de llengua i de literatura*, eds. A. Ferrando i A. G. Hauf, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 33-58.
- CARRÉ, A., ed. 2006, *Jaume Roig Espill*, Quaderns Crema, Barcelona.
- CASTILLO SAINZ, J. 1999, *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- ⁹⁵ CÁTEDRA, P.M. 1982, “Francesc Eiximenis y don Alfonso de Aragón”, *Archivo Ibero-Americano*, 42, pp. 165-168.
- CÁTEDRA, P.M. 1988, “Sobre la obra catalana de Enrique de Villena” in *Homenaje a Eugenio Asensio*, Gredos, Madrid, pp. 127-140.
- CLOSA FARRÉS, J. 1991, “Sàvies paraules e maneres: Teofrast, Boccaccio i Bernat Metge (La tipologia de Valter e Griselda)” in *Miscel·lània Joan Fuster. estudis de llengua i de literatura*, eds. A. Ferrando i A. G. Hauf, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 27-32.
- CONDOM i GRATACÓS, D. 1983, “Tradició i retòrica en el Llibre de Sèneca, *De Providència*”, *Estudis Universitaris Catalans* (= *Miscel·lània Aramon i Serra*, 3), 25, pp. 97-113.

- D'AVRAY, D.L. 2001, *Medieval Marriage Sermons: Mass communication in a culture without print*, Oxford University Press, Oxford.
- D'AVRAY, D.L. i Tausche, M. 1980, "Marriage sermons in ad status collections of the Central Middle Ages", *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge*, 47, pp. 71-119.
- DCVB: Alcover, A.M., Moll, F.B. i Sanchis Guarner, M. 1930-62, *Diccionari català-valencià-balear*, Moll, Palma, 10 vols., <http://dcvb.iecat.net/>.
- DECLC: Coromines, J. 1980-91, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial, Barcelona, 9 vols.
- DTCA: *Diccionari de textos antics catalans*, Centre de Documentació Ramon Llull, Universitat de Barcelona, Barcelona, <http://161.116.21.29/dtca/>.
- DUBY, G. 1982, *El caballero, la mujer y el cura: el matrimonio en la Francia feudal*, Taurus, Madrid.
- DUBY, G. 1988, "Que sait-on de l'amour en France au xxe siècle?" in *Mâle Moyen Âge: De l'amour et autres essais*, Flammarion, Paris, pp. 34-49.
- DUBY, G. 1990, *El amor en la Edad Media y otros ensayos*, Alianza, Madrid.
- DUCHÉ-GAVET, V. 2007, "La Diffusion de l'histoire de Griselda en France (xive-xvie siècle)" in *The Medieval Translator*, 10, eds. J. Jenkins i O. Bertrand, Brepols, Turnhout, pp. 193-205.

FEROS RUYS, J. 2005, "Peter Abelard's *Carmen ad Astralabium* and Medieval Parent-Child Didactic Texts: The evidence for parent-child relationships in the Middle Ages" in *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: The results of a paradigm shift in the history of mentality*, ed. A. Classen, Walter de Gruyter, Berlin, pp. 203-227.

FERRER SOLIVARES, E., i PELLICER, J.E., ed. 1986, *Antologia d'escriptors de La Safor*, Consorci d'Editors Valencians Gregal Llibres, València.

FORNER, C., i RAFART, B. 2001, *Goigs marians del bisbat de Solsona*, Bisbat de Solsona - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Solsona - Barcelona.

97

FUENTE PÉREZ, M.J. 2011, "Virgen con libro: lecturas femeninas en la Baja Edad Media hispana", *Espacio, Tiempo y Forma Serie III: Historia Medieval*, 24, pp. 91-108.

GARCÍA-OLIVER, F., ed. 2009-10, *Hug de Cardona: col·lecció diplomàtica (1407-1482)*, Universitat de València, València, 2 vols.

GAUDEMET, J. 1987, *Le Mariage en Occident: Les moeurs et le droit*, Éditions du Cerf, Paris.

GIALLONGO, A. 1990, *Il bambino medievale: educazione ed infanzia nel Medioevo*, Dedalo, Bari.

GIES, F., i GIES, J. 1987, *Marriage and the Family in the Middle Ages*, Harper & Row, New York.

- GOÑI GAZTAMBIDE, J. 1962, “Los españoles en el Concilio de Constanza”, *Hispania Sacra*, 15, pp. 253-386.
- GORI, P., ed. 1885, *I dodici avvertimenti che deve dare la madre alla figliuola quando la manda a marito*, Salani, Firenze.
- GREILSAMMER, M. 1990, *L'Envers du tableau: Mariage et maternité en Flandre médiévale*, A. Colin, Paris.
- GRIGSBY, J.L. 1963, “A New Source of the *Livre du Chevalier de La Tour Landry*”, *Romania*, 84, pp. 171-208.
- HAUF i VALLS, A.G. 1990, *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena: aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València.
- HENTSCH, A.A. 1903, *De la Littérature didactique du moyen âge s'adressant spécialement aux femmes*, Cahors.
- KIRKPATRICK, R. 1983, “The Griselda Story in Boccaccio, Petrarch and Chaucer” in *Chaucer and the Italian Trecento*, ed. P. Boitani, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 231-248.
- KLAPISCH-ZUBER, C. 1982, “Zacharias or, the Ousting of the Father: The rites of marriage in Tuscany from Giotto to the council of Trent” in *Ritual, Religion and the Sacred*, eds. R. Forster i O. Ranum, Johns Hopkins, Baltimore, pp. 24-56.
- KLAPISCH-ZUBER, C. 1984, “Le chiavi fiorentine di Barbablù: l'apprendimento della lettura a Firenze nel xv secolo”, *Quaderni Storici*, 57, no. 19:3, pp. 765-792.

KLAPISCH-ZUBER, C. 1985, *Women, Family and Ritual in Renaissance Italy*, Chicago University Press, Chicago.

LAFON, J. 1972, *Les Époux bordelais, 1450-1550: Régimes matrimoniaux et mutations sociales*, SEVPEN, Paris.

LEE, H., REEVES, M.E., i SILANO, G. 1989, *Western Mediterranean Prophecy: The school of Joachim of Fiore and the fourteenth-century "Breviloquium"*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto.

MARTÍNEZ ROMERO, T. 1993, "«No·m direu que lo dit Sèneca sia propheta ne patriarcha, qui parlen figurativament»: Antoni Canals i el *De providentia*", *Caplletra*, 15, pp. 181-210.

99

MARTÍNEZ ROMERO, T., ed. 1995, *L.A. Sèneca Tragèdies: traducció catalana medieval amb els comentaris de Nicolau Trevet*, Barcino, Barcelona.

MARTÍNEZ ROMERO, T. 2001, "L'obra profana d'Andreu Martí Pineda i la literatura valenciana a la primera meitat del XVI", *Llengua & Literatura*, 12, pp. 77-104.

MATSUDA, T. 1997, "Griselda and her Virtues", *Geibun Kenkyu: Journal of Arts and Letters*, Tokyo, Keio University, 73, pp. 27-47.

MÉRIDA, R.M. 2000, "Mujeres y literaturas de los medievos ibéricos: voces, ecos y distorsiones", *Estudis Romànics*, 22, pp. 155-176.

MIGUEL FRANCO, R. 2009, "La Epistola de cura rei familiaris atribuida al Pseudo Bernardo: consideraciones sobre la

- génesis y difusión de sus traducciones hispánicas”, *Bulletin of Hispanic Studies*, 86, pp. 485-502.
- MIGUEL FRANCO, R. en prensa, “Traducciones castellanas y catalanas de la *Epistola de cura rei familiaris* del Pseudo Bernardo” in *Actas del XVIII Simposio de la SELGYC*, Alicante 2010, Universitat d’Alacant, Alacant.
- MOLHO, A. 1994, *Marriage Alliance in Late Medieval Florence*, Harvard University Press, Cambridge Mass.
- MONTAIGLON, A. de, ed. 1854, *Le Livre du Chevalier de La Tour Landry pour l’enseignement de ses filles*, Paris.
- MORABITO, R. 1990, “Griselda: le fonti e il corpus” in *La Storia di Griselda in Europa: atti del Convegno Modi dell’Intertestualità*, ed. R. Morabito, Japadre Editore, L’Aquila, pp. 7-20.
- MUSTANOJA, T.F., ed. 1948, *The Good Wife Taught her Daughter.- The Good Wyfe wold a Pylgremage.-The Thewis of Gud Women*, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- NACCARATO, F. et alii, ed. 1981, *Francesc Eiximenis Lo Libre de les dones*, Curial, Barcelona, 2 vols.
- NARDUCCI, E., ed. 1873, *Marco Antonio Altieri Li nuptiali*, Roma nel Rinascimento, Roma.
- NOCITA, T. 2008, “La ‘savissima’ Griselda e l’amor coniugale: viaggio nel testo del Decameron”, *Rassegna Europea di Letteratura Italiana*, 31, pp. 87-91.
- NURMELA, T., ed. 1968, *Giovanni Boccaccio Il Corbaccio*, Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki.

- O'CONNELL, D., ed. 1979, *The instructions of Saint Louis: A critical text*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- OLIVAR, A. 1988, "Sobre un manuscrit poc conegut de la versió catalana antiga del *Breviloquium de virtutibus* de Joan de Gal·les" in *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Quaderns Crema, Barcelona, vol. 3, pp. 87-95.
- D'ORDAL, N., ed. 1930, *Joan de Gal·les Breviloqui*, Barcino, Barcelona.
- PEREIRA, M. 1983, "L'educazione femminile alla fine del medioevo: considerazioni sul *De eruditione filiorum nobilium* di Vincenzo di Beauvais", *Quaderni della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, 23, pp. 109-123.
- ¹⁰¹ PUIG i OLIVER, J. de 1994, "Unes prediccions pseudo-arnaldianes del segle xv: edició i estudi", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 13, pp. 207-285.
- RECIO, R. 2001, "Petrarca traductor: los cambios de traducción peninsular en el siglo xv a través de la historia de Válder y Griselda" in *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, eds. T. Martínez Romero i R. Recio, Universitat Jaume I - Creighton University, Castelló - Omaha, pp. 291-308.
- RICO, F. 1983, "Petrarca y el 'humanismo catalán'" in *Actes del sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes: Roma, 1982*, eds. G. Tavani i J. Pinell, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 257-291.

- RICO, F. 1984, “Antoni Canals y Petrarca: para la fecha y fuentes del *Scipió e Aníbal* “ in *Miscel·lània Sanchis Guarner*, eds. A. Ferrando i E. Casanova, Universitat de València, València, vol. 1, pp. 285-288.
- RIERA i SANS, J. 1981, “Una versión aragonesa de la *Epistola de cura et modo rei familiaris utilius gubernande* atribuida a San Bernardo (siglo xv)”, *Archivo de Filología Aragonesa*, 28-29, pp. 121-141.
- RIQUER, M. de, ed. 1935, *Antoni Canals Scipió e Anibal*, Barcino, Barcelona.
- RIQUER, M. de, ed. 1968, *Lletres de batalla, cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*, Barcino, Barcelona.
- ROQUETA, J. 1981, *Lo Ritual occitan del maridatge*, Centre Internacional de Documentacion Occitana - Centre Teologic Interdiocesà, Montpelhièr - Besièrs.
- RUBIÓ i LLUCH, A. 1908, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-èval*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2 vols.
- SANSONE, G.E., ed. 1957, *Francesco da Barberino Reggimento e costumi di donna*, Loescher-Chiantore, Torino.
- SAVELLI, G. 1983-84, “Struttura e valori nella novella di *Griselda*”, *Studi sul Boccaccio*, 14, pp. 278-301.
- SEARLE, M., i STEVENSON, K.W. 1992, *Documents of the Marriage Liturgy*, Liturgical Press, Collegeville Minn.
- SERRA i RIERA, L., ed. 1928, “Trois Textes catalans”, *Revue Hispanique*, 72, pp. 530-540.

- SERRA VILARÓ, J. 1966, *Història de Cardona, I: Els senyors de Cardona*, Sugrañes Editores, Tarragona.
- SOBREQUÉS, S. 1973, “Cardona, Joan Ramon Folc de” in *Gran Enciclopèdia Catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, vol. 6, p. 283.
- SOLÀ-SOLÉ, J. 1986, “Las versiones castellanas y catalanas de la Epistola de gubernatione rei familiaris atribuida a San Bernardo” in *Diakonia: Studies in Honor of Robert T. Meyer*, eds. T. Halton i J.P. Williman, The Catholic University of America Press, Washington, pp. 264-268.
- STEVENSON, K.W. 1982, *Nuptial Blessing: A study of Christian marriage rites*, Oxford University Press, New York.
- 103
- TAVANI, G. 1979, “La Griseldis de Petrarca i la Griselda de Bernat Metge”, *Els Marges*, 16, pp. 99-104.
- TOBIN, R.B., ed. 1984, *Vincent of Beauvais’ “De eruditione filiorum nobilium”*: The education of women, P. Lang, New York.
- TREMLET, G. 2010, *Catherine of Aragon, Henry’s Spanish Queen: A biography*, Faber and Faber, London.
- VILLAR RUBIO, M. 1988, *Códices petrarquescos en España*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2 vols.
- VINYOLES, T. 1999, “La vida privada a l’època gòtica a partir de la documentació matrimonial”, *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, 17, pp. 59-86.

- WILLIAMSON, J.B. 1984, “La Première Traduction française de L’Histoire de Griseldis de Pétrarque: Pour qui et pourquoi fut-elle faite?” in *Amour, mariage et transgressions au Moyen Age: Actes du colloque 1983*, Université de Picardie, Centre d’Etudes Médiévales, eds. D. Buschinger i A. Crépin, Kümmerle Verlag, Göppingen, pp. 447-456.
- WITTLIN, C. et alii, ed. 1986, *Francesc Eiximenis Dotzè llibre del Crestià*, Col·legi Universitari de Girona, Girona, vol. II-1.
- YBARRA, F. de 1999, *Matrimonios reales hispano-británicos en el Medievo*, Salamanca, Universidad Pontificia, 2 vols.

